

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGI KAFEDRASI

TASDIQLAYMAN"

O'quv ishlari bo'yicha prorektor

dots. R.V.Mullajonov

2023-yil

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI
fanidan

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi: - 100000 - Gumanitar
Ta'lim sohasi: - 120000 - Gumanitar fanlar
Ta'lim yo'nalishi: - 5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish
(O'zbek tili)

ARM direktori:

Z.Egamberdiyev

Mazkur o`quv-uslubiy majmua Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligining 20__-yil __-
_____dagi __-sonli buyrug`i bilan tasdiqlangan “Adabiyotshunoslik nazariyasi”
fanining fan dasturi asosida tayyorlandi.

Tuzuvchi: N.N.Azizov.– ADU, “O`zbek adabiyotshunosligi”
kafedrası katta o`qituvchisi, PhD

Taqrizchilar: Hamdamov U. – TDTAU, “Tarjima nazariyasi
amaliyoti kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori

Qosimov A. – FarDU O`zbek adabiyotshunosligi kafedrası
professori, filologiya fanlari doktori.

Andijon davlat universiteti Kengashining 2023-yil “____”-avgustdagi “____”- sonli
bayoni bilan tasdiqlangan.

MUNDARIJA

I. O`QUV MATERIALLAR	5
1. MA'RUZA MASHG`ULOTLARI	5
1.1. Kirish. Adabiyot nazariyasi fan sifatida	
1.2. Adabiyotning spetsifikasi	
1.3. Badiiy obraz spetsifikasi	

1.4. Adabiy asar tarkibi	
1.5. Syujet va syujetlilik	
1.6. Adabiy asar kompozitsiyasi	
1.7. Poetik nutq xususida	
1.8. Adabiy tur va janrlar poetikasi	
1.9. Ijodiy metod va uslub	
1.10. Adabiy jarayon	
2. AMALIY VA SEMINAR MASHG`ULOTLARI	45
2.1. Badiiy obraz va obrazlilik	
2.2. Sujet va fabula. Syujet kategoriyalari	
2.3. Badiiy asar nutq hodisasi sifatida. Badiiy asar va matn tushunchasi	
2.4. Badiiy nutq xususiyatlari	
2.5. Epik asar kompozitsiyasi	
2.6. Dramatik asar kompozitsiyasi	
2.7. Lirik asar kompozitsiyasi	
2.8. Roman janri imkoniyatlari	
2.9. Ijodkor laboratoriyasi muammolari. Muallif, badiiy asar va jamiyat munosabati	
2.10. Badiiy adabiyotning elitarligi va ommabopligi	
2.11. Badiiy adabiyotning mohiyati. San`at haqida nazariyalar	
2.12. Badiiy asar g`oyasi, mavzusi va estetik ideal	
2.13. Epik tur; qissa genezisi	
2.14. Lirik tur; she'rshunoslik	
2.15. Dramatik tur, tragediya va tragikomediya	
2.16. Badiiy asar pafosi va estetik ideal	
2.17. Hajviy tafakkur tabiati, satira va yumor	
2.18. Ijodiy metod ustidagi bahslar	
2.19. Badiiy adabiyot taraqqiyotining stadial umumiyligi	
2.20. Badiiy asar tahlili.	
II. MUSTAQIL TA'LIM MASHG`ULOTLARI	52
III. GLOSSARIY	56
IV. ILOVALAR	64
Fan dasturi	65
Ishchi fan dasturi	73
Tarqatma materiallar	84
Testlar	88
Baholash mezonlari	94

MA'RUZA MASHG`ULOTLARI

1-mavzu: Kirish. Adabiyot nazariyasi fan sifatida

1. "Adabiyot nazariyasi" o`quv kursi: maqsad va vazifalari, manbalari.
2. "Adabiyot nazariyasi" atamasi haqida
3. Adabiyot nazariyasining adabiyotshunoslikning fani tizimidagi o`rni.

“Adabiyot nazariyasi” o`quv kursi: maqsad va vazifalari, manbalari. Filologiya va tillarni o`qitish (O`zbek filologiyasi) yo`nalishi o`quv rejasiga “Adabiyotshunoslik nazariyasi” nomi bilan kiritilgan o`quv fani ikki qismga ajratilgan. Uning birinchi qismi –“Adabiyotshunoslikka kirish” nomi bilan birinchi kursda, ikkinchi qismi esa “Adabiyot nazariyasi” nomi bilan to`rtinchi kursda o`qitiladi. Garchi ushbu o`quv fanlarining ob'ekti, o`rganadigan mavzulari doirasi, ko`rib chiqadigan ilmiy muammolari bir-biriga yaqin bo`lsa-da, ularni shunchaki takror deb o`ylash to`g`ri bo`lmaydi.

Avvalo, ularning maqsadi farqli: “Adabiyotshunoslikka kirish” propedevtik kurs bo`lib, uning bosh maqsadi filologiya fakultetiga o`qishga kirgan talabalarining ta'limning quyi bosqichlarida olgan nazariy bilimlarini sistema holiga keltirish va shu asosda adabiyot tarixidan ma'ruza mashg`ulotlarini anglangan tarzda tinglash, seminar mashg`ulotlarga chiqarilgan mavzularni muhokama qilish va amaliy mashg`ulotlardagi vazifalarni bajarishga tayyorlashdan iborat bo`lgan.

“Adabiyot nazariyasi” esa yakunlovchi o`quv kursi bo`lib, u filolog talabalarining o`qish davomida o`zbek va jahon adabiyoti tarixi kurslarida olgan bilimlariga tayangan va ularni chuqurlashtirgan holda adabiy-nazariy bilimlarini umumlashtirish va sistemalashtirish maqsadini ko`zlaydi. Bas, ayrim mavzular, mashg`ulotlarda qo`yilgan masalalar birinchi kursdagi gaplarni eslatsa ham, birinchidan, endi o`sha ilmiy masala chuqurroq va atroflicha yoritiladi; ikkinchidan, uni tinglayotgan talabalarda mavzuni faol qabul qilish imkonini bor, chunki ular o`qish davomida adabiyotdan olgan bilimlariga tayanadilar. Ya'ni kursni o`rganish davomida endi biz katta material asosida nazariy fikrlash imkoniga ega bo`lamizki, bu narsa bugungi adabiyotshunoslik oldida turgan nazariy muammolarni keng ko`lamda va atroflicha chuqur o`rganish imkonini beradi.

To`rt yil davomida adabiyot tarixini o`rganish, badiiy asarlarni o`qish va mashg`ulotlarda tahlil qilish asnosida siz adabiyotshunoslik ham boshqa fanlar singari jiddiy fan ekanini, uning oldida turgan muammolar va ularni hal qilish yo`llarini etarli darajada tasavvur qilish imkoniga ega bo`ldingiz. Endilikda badiiy adabiyot, badiiy asar kabi tushunchalarning ancha murakkab hodisa ekanligi, konkret badiiy asarni tahlil qilish, uning badiiy qimmatini belgilash fanning boshqa sohalaridagi izlanishlardan oson ko`chmasligini anglab etdingiz. Siz endi yaqin kunlarda filolog-mutaxassis sifatida mustaqil faoliyat boshlaysiz, baski, mustaqil ravishda asarlarni tahlil qilish, ularning badiiy-estetik qimmatini belgilash, adabiy jarayon muammolarini o`rganish va tushuntirish zarurati oldingizda ko`ndalang bo`ladi. Adabiyot nazariyasi sizni badiiy adabiyotning mohiyati, taraqqiyot qonuniyatlari, badiiy asarning tashkillanishi, badiiy ijod tabiati kabi muhim masalalarni o`rganish uchun zarur tushunchalar tizimi bilan qurollantiradi.

Adabiyot nazariyasi fanining manbalari sifatida uch turdagi adabiyotlarni ko`rsatish mumkin:

I. Adabiyot nazariyasiga oid darslik va qo`llanmalar:

I.1. И.Султон. Адабиёт назарияси.- Т.,1980

I.2. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979

I.3. Теория литературы.- в 3-х томах, Т.1.- М.,1962

I.4. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы.- М.:Прогресс, 1978

I.5. Хализев В.Е. Теория литературы.- М.,2000

I.6. Минералов Ю. Теория художественной словесности.- М.,1999

I.7. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010

II. Adabiyot nazariyasining konkret masalalariga, adabiy jarayon, konkret ijodkor merosi yoki asar tahliliga bag`ishlangan maqola, risola, dissertatsiya, monografiyalar:

II.1. Адабий турлар ва жанрлар (Тарихи ва назариясига оид): 3 жилдлик.1-жилд.- Т.:Фан,1991.

II.2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики.- М.: Художественная литература,1975.

- II.3. Каттабеков А. Тарихий ҳақиқат ва бадий маҳорат.- Т.: Фан,1982.
II.4. Мирвалиев С. Ўзбек романи.- Т.: Фан,1977
II.5. Рымарь Н.Т. Введение в теорию романа.-Воронеж: ВГУ,1989
II.6. Қўшжонов М. Абдулла Қаҳҳор маҳорати.- Т.:Адабиёт ва санъат,1988.- 232 б.
II.7. Раҳимов А. Ўзбек романи поэтикаси (сюжет ва конфликт): Филол.фанлари д-ри...дис.- Т.,1993

III. Адабиётшуносликка оид луғатлар.

- III.1. Ҳ.Ҳомидий ва б. Адабиётшунослик терминлари луғати.- Т.: Ўқитувчи, 1967
III.2. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.:Фан,1979

III.3. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М.,1964

III.4. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987

III.5. Қурунов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010

Albatta, yuqoridagi adabiyotlar bir misol tariqasidagina ko'rsatildi. Holbuki, adabiyot nazariyasiga oid adabiyotlar adadi juda kattadir. Shuning uchun filolog-mutaxassisdan o'zini qiziqtirgan mavzu bo'yicha adabiyotlar izlab topish, kutubxonalarda samarali ishlash malakasiga ega bo'lishlik talab etiladi.

“Adabiyot nazariyasi” atamasi haqida. Fanning nomlari: “poetika”, “nazariy poetika”, “adabiyotshunoslik nazariyasi”, “adabiyot nazariyasi”.

Har qanday fan o'zining o'rganish ob'ekti va o'sha ob'ektni o'rganish usullari(metod)ga ega bo'lsagina fan hisoblanishi mumkin bo'ladi. Mavjud filologik fanlarning asosiylari, ma'lumki, ikkita: adabiyotshunoslik va tilshunoslik. Garchi bu ikki fan "filolgiya" (philo - sevaman, logos - so'z) degan umumiy nom bilan atalsa-da, mohiyatan ular boshqa-boshqa fanlardir. Ularning mustaqilligi o'rganish ob'ektining turlichaligi bilan belgilanadi.

Adabiyotshunoslik badiiy adabiyotni, uning mohiyati, kelib chiqishi va ijtimoiy aloqalarini har taraflama o'rganuvchi fandir. So'z vositasida badiiy fikrlashning spetsifikasi (o'ziga xos xususiyatlari) haqidagi, badiiy ijodning genezisi(negizi, zamini), strukturasi(tuzilishi), tarixiy-adabiy jarayonning lokal (ma'lum joy va davrga oid) va umumiy qoidalari ham adabiyotshunoslikning o'rganish ob'ekti sanaladi. Qisqa qilib aytsak, adabiyotshunoslikning o'rganish ob'ekti so'z san'atidirki, bunda yozma adabiyotgina emas, xalq og'zaki ijodi ham nazarda tutiladi.

Adabiyot nazariyasining adabiyotshunoslikning fani tizimidagi o'rni. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismi bo'lgan adabiyot nazariyasi oldidagi vazifalarni quyidagilarda deb qarash mumkin:

1. Adabiyot nazariyasi birinchi navbatda badiiy adabiyotning predmetini belgilashi zarur. Buning uchun: adabiyotning boshqa ijtimoiy ong sohalaridan farqi nimada? Uning san'at turi sifatidagi xos xususiyatlari nimalarda ko'rinadi? Badiiy adabiyotning g'oyaviy mohiyatiyu uning bilish imkoniyatlari qanday? Badiiy adabiyotning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni, bajarayotgan ijtimoiy funktsiyalarining boshqa san'at turlari bilan umumiy va xususiy jihatlari qanday? - kabi qator-qator masalalarni hal qilish zarur. Bu masalalar bilan adabiyot nazariyasining birinchi bo'limi - badiiy adabiyot spetsifikasi - shug'ullanadi.

2. Tarixiy taraqqiyot jarayonida har bir millat adabiyotida shakl va mazmun o'zgarishlari kuzatiladi. Bu o'zgarishlarning mohiyatiga etish uchun ham qator ilmiy tushunchalar zarur. Deylik, adabiyotda uchta tur - epos, lirika va dramani ajratamiz. Ularning bir-biridan farqi nimada? Turli-tuman janrlarning yuzaga kelishiyu yo'qolishining sababi nimada? Bu janrlar bir-biridan nimalarga asosan farqlanadi? U yoki bu davr adabiyotida hayotni badiiy qayta yaratishning u yoki bu tamoyili vujudga kelgani, ularning o'ziga xosligi nimada? Turli adabiy yo'nalishlar, oqimlar yuzaga kelgani fakt. Ularning hayotni badiiy aks ettirish printsiplari bilan aloqasi qanday? - kabi ko'plab masalalar ham adabiyot nazariyasining o'rganish sohasiga aloqador. Bu masalalarni hal etish, buning uchun zarur ilmiy tushunchalarni ishlab chiqish adabiyot nazariyasining ikkinchi bo'limi - badiiy adabiyot tarixiy taraqqiyotining o'ziga xosligi haqida ta'limot - zimmasiga tushadi.

3. Badiiy asarni u yaratilgan davr ijtimoiy va adabiy hodisalari kontekstida o'rganish, uning g'oyaviy-badiiy mohiyati va qimmatini aniqlash uchun alohida badiiy asar shakl va mazmunining turli jihatlari hamda uzvlari haqidagi murakkab ilmiy tushunchalar tizimi kerak. Bularni adabiyot nazariyasining uchinchi bo'limi - badiiy asarning ichki tuzilishi haqidagi ta'limot(poetika) - ishlab chiqadi.

Tayanch tushunchalar: adabiyotshunoslik nazariyasi, adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, Adabiyot nazariyasi fanining manbalari, poetika, nazariy poetika.

Adabiyotlar:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Т.: O'qituvchi, 2005.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
4. Теория литературы.- в 3-х томах, Т.1.- М.,1962
5. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
6. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
7. Минералов Ю. Теория художественной словесности.- М.,1999
8. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы.- М.:Прогресс, 1978
9. Ҳомидий Ҳ. ва б. Адабиётшунослик терминлари луғати.- Т.: Ўқитувчи, 1967
10. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.:Фан,1979
11. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М.,1964
12. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987
13. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

2-mavzu: Adabiyotning spetsifikasi

- 1.“Adabiyot nadir?” muammosi haqida.
- 2.Adabiyotning mohiyati haqida mavjud ilmiy kontseptsiyalar
- 3.Faoliyat kontseptsiyasi va uning afzalligi
- 4.Adabiyotning ikkiyoqlama mohiyati.
- 5.Adabiyotning ijtimoiy funksiyalari.

“Adabiyot nadir?” muammosi. Mavzuning qo'yilishi gapni shu savolga javobdan boshlashni taqozo etadi. Bir qarasang, javobi u qadar qiyin ham emasdek-u, kishilik jamiyati taraqqiyoti davomida negadir bot-bot qalqib chiqaveradi shu savol. Frantsuz adabiyotshunosi R.Bartning bundan ellik yillar avval “bizning asrimiz (oxirgi yuz yil), ehtimol, adabiyot nadir degan masalani muhokama qilish asri deb atalajak” degani ham bejiz emas. Bunga amin bo'lmoq uchun xotiramizga bir qur nazar tashlash kifoya:

1914 yil – Cho'lponning “Adabiyot nadir?” maqolasi e'lon qilindi;

1949 yil – frantsuz adibi va faylasufi Jan Pol Sartr “Adabiyot nadir?” nomli maqola bilan chiqdi;

1970 yil – jahon adabiyotshunosligida e'tirof etilgan olimlardan S.Todorov “Adabiyot tushunchasi” maqolasini chop ettirdi...

Sanoqni yana davom ettirsa bo'ladi, lekin bunga hojat yo'q: R.Bartning haqligini keyingi davr ham tasdiqlab turibdi. Masalan, Amerikada chop etiladigan etakchi adabiy-nazariy nashrlardan biri – “New Literary History” jurnali 1973 yilda bitta sonini to'laligicha “Adabiyot nadir?” masalasini muhokama qilishga bag'ishlagan. Oradan o'ttiz besh yil o'tgach – 2008 yilda jurnal yana shu masalaga qaytib, unga alohida son bag'ishlaydi.

Aytganlarimiz masalaning, bir tomondan, hamisha dolzarb, ikkinchi tomondan, g'oyat murakkabligini ko'rsatadi. Hamisha dolzarblik adabiyotning jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ruhiy ehtiyojlarning o'zgarishiga mos tarzda mudom o'zgarish-yangilanishda yashashi

va bu hol, o'z navbatida, ayni jarayonni anglash ehtiyojini tug'dirishi bilan izohlanadi. Murakkablik esa anglanayotgan predmetning o'zi, ya'ni adabiyotning g'oyat murakkab va serqirra hodisa ekanligi bilan bog'liqdir.

Adabiyotning mohiyati haqida mavjud ilmiy kontseptsiyalar. Adabiyotga beriluvchi ta'riflar turfa-tuman: "adabiyot – o'qish uchun mo'ljallab yozilgan asarlar jami", "adabiyot – madaniyat shakllaridan biri", "adabiyot – semiotik faoliyat", "adabiyot – so'z va xayolot o'yini", "adabiyot – san'atning yozma ko'rinishi", "adabiyot – insonning o'zini ifodalash vositasi", "adabiyot – ijtimoiy ong shakli", "adabiyot – nutqiy faoliyat turi", "adabiyot – so'z san'ati" va hok. Bu kabi ilmiy definitsiyalar qatorida "adabiyot – insonshunoslik", "adabiyot – hayot darsligi", "adabiyot – ko'ngil oynasi" singari topib aytilgan shoirona ta'riflar ham bir talay. Eng muhimi, ushbu ta'riflarning hammasi ham to'g'ri, faqat ularning har biri adabiyotni bitta jihatdangina tavsiflaydi. Bu ham tabiiy. Zero, inson narsa-hodisani o'zining nigohi tushib turgan tomondangina ko'radi, odatda, boshqa tomondan ham qarab ko'rishga yo imkoni bo'lmaydi, yo bunga hojat sezmaydi. Ilm esa, aksincha, narsa-hodisaning barcha jihatlarini ko'rish va tugal tavsiflashga intiladi, zero, shundagina u chinakam anglangan hisoblanadi. Demak, insonga berilgan imkonlar bilan ilm ko'zlovchi maqsad o'rtasidagi ziddiyat ta'riflar turlichaligini keltirib chiqaruvchi, ikkinchi tomondan, bilish jarayoni bardavomligini ta'minlovchi omildir. Paradoks shundaki, bilish jarayoni cheksiz bo'lgani holda inson o'zi bilishni istagan narsa haqida tugal hukm chiqarishga moyil, oxirigacha tugal anglab, tushuntirib bo'lmaydigan murakkab hodisalar mavjudligini tan olgisi kelmaydi (bu uning o'ziga g'oyat qisqa umr va g'oyat oz narsani bilish ikoni berilgani uchun isyoni). Holbuki, mavjud narsa-hodisalarning aksariyati, jumladan, adabiyot ham, ana shunday murakkab, ziddiyatli tomonlarni o'zida jam etgan hodisadir. Shu bois ham uni tugal ta'riflash harakati deyarli muqarrar tarzda biryoqlamalikka, ya'ni shu tomonlardan birining mutlaqlashtirilishiga olib boradi. Bundan qochishning birgina yo'li mavjud kontsepsiya (ilmiy yondashuv)lardan biriga tayangan holda va umumiydan xususiya tomon yurish orqali adabiyotning mohiyatini izchil yoritishdir. Ushbu vazifani uddalash, ya'ni adabiyotning mohiyatini izchil, unga xos turfa xususiyatlarni keng qamragan holda tizimli yoritish imkoni sotsiologik kontsepsiyada, bizningcha, boshqalariga qaraganda ko'proq. Sotsiologik kontsepsiya adabiyotga inson faoliyatining mahsuli, kishilik jamiyati atributlaridan biri sifatida qarab, uning paydo bo'lishi, yashashi va rivojlanishi jamiyat bilan bevosita bog'liq deb biladi. Ushbu kontsepsiya negizida inson faoliyati tushunchasi yotadi.

Faoliyat kontsepsiyasi va uning afzalligi. Mashhur filolog A.Potebnya badiiy adabiyot haqidagi ma'ruzalarini "eng umumiy tushuncha – inson faoliyati" degan so'zlar bilan boshlagan edi. Bu bejiz emas, albatta. Zero, inson tomonidan yaratilgan narsalarning hammasi – faoliyat mahsuli, demak, birinchi galda "faoliyat" tushunchasiga to'xtalish zarur bo'ladi.

Insonning muayyan maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakatlarining jami faoliyat deb yuritiladi. G'oyat umumiy tarzda berilgan ushbu ta'rifni aniqlashtirish zarur. Avvalo, maqsadga yo'naltirilganlik anglanganlikni taqozo etadiki, buni jonivorlarning maqsadli instinktiv harakatlaridan farqlamoq zarur. Zero, jonzorlar ichida qadim ajdodlarimizgina tabiatda tayyor holda mavjud narsalarning, shart-sharoitlarning o'zi bilangina qanoatlanib yashamadilar. Jonivorlardan farqli o'laroq, ular tabiatni, mavjud narsalarni o'z talab-ehtiyojlariga muvofiq o'zgartirib yashadilar. Sirasi, ular shunga majbur, bu ular uchun tirik qolish va naslni davom ettirishning bosh sharti edi. Demak, inson faoliyatining maqsadi borliqni o'zining talab-ehtiyojlariga muvofiq tarzda o'zgartirish ekan. Inson azaldan tabiatni, atrof-muhitni o'zgartirib keladi – o'zi va nasliga yashash uchun sharoit yaratadi, tirikchilik uchun oziq topadiki, buni biz "amaliy faoliyat" yoki qisqa qilib "mehnat" deb aytamiz. Borliqni o'zgartirish jarayonida o'zgartiruvchi(inson)ning o'zi ham o'zgarib boradi, chunki amaliy faoliyat davomida u tajriba orttirib, atrof-muhitni tobora chuqurroq bilib boradi: insonning borliq haqidagi bilim va tasavvurlari boyishi hisobiga ongi rivojlanadi. O'z navbatida, borliq haqidagi tasavvur va bilimlarning boyishi amaliy faoliyatning samaraliroq bo'lishiga xizmat qilgan. Demak, dastlab inson faoliyatining ikkita – mehnat va bilish qirralari bo'lgan. Ya'ni, o'sha paytlardayoq inson

faoliyati ikkiga – amaliy (mehnat) va nazariy (bilish) faoliyat turlariga ajrala borgan. Yana shuni ham ta'kidlash kerakki, inson faoliyatining dastlab shakllangan mazkur ikki turi fundamental xarakterga ega bo'lib, ular kishilik jamiyati taraqqiyotida etakchi ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, inson ongining rivojlanishi barobari faoliyatning ham yangi-yangi qirralari ochila bordi: estetik faoliyat, ruhoni faoliyat, ijtimoiy faoliyat, siyosiy faoliyat...

Adabiyotning ikkiyoqlama mohiyati. Inson tomonidan yaratilgan narsa bor, ma'lum bir ehtiyoj tufayli dunyoga keladi. Insonni muayyan harakatga undovchi ehtiyojlar sirasida bilish ehtiyoji ustuvor mavqega ega. Zero, har qanday maqsadli faoliyatni amalga oshirish va ko'zlangan natijaga kelish uchun, avvalo, o'sha jarayon bilan bog'liq narsalarni bilish talab etiladi. Shu shart bajarilgandagina, ular inson uchun faoliyat predmeti bo'la oladi. Buni soddaroq bir misol yordamida tushuntirib o'tish foydadan holi emas. Deylik, bolakay hayotida ilk bor bo'rga duch keldi, u hali buning nimaligini bilmaydi. Tabiiyki, u bo'rni aylantirib tomosha qiladi, hidlab yo tishlab ko'radi – bular bilishga qaratilgan harakatlar, bo'r bola uchun bilish predmeti. Qachonki bolakay o'z tajribasida yoki kattalardan eshitib bo'ring yozuv quroli ekanini bilsa, bo'r uning uchun faoliyat predmetiga aylanadi. Inson atrofidagi narsa-hodisalarni bilgan taqdirdagina voqeliqda o'zini suvdagi baliqdek his qilib, erkin harakatlana oladi. Demak, bilish ehtiyoji tabiiy bo'lishi bilan birga, yuzaga kelishi jihatidan birlamchi ham ekan.

Yuqoridagilarni nazarda tutgan holda adabiyotning ilk kurtaklari sanaluvchi asotir(mif)larni, afsonalarni esga olaylik. Axir, "Avesto"dagi rivoyatlar yoxud qadim yunon yoki misr afsonalari tabiatni, insonning paydo bo'lishi, uning o'limi sirlari va sh.k. muammolarni bilishga intilish natijasi emasmi?! Deylik, tirikchiligi (amaliy faoliyati) dengiz bilan bog'liq qadimgi yunon dolg'ali to'fonlari po'rtanalarni, ular chirpirak qilib urgan qayig'u kemalarni, domiga tortib ketgan odamlarni ko'rgan. Uning uchun to'fonu po'rtanalar sirini bilish: nega qo'zg'aladi? qachon qo'zg'aladi? ulardan qanday omon qolish mumkin? – kabi savollarga javob topish zarurat edi. Albatta, u kuzatish orqali savollariga qisman javob topishi mumkin, lekin bular ehtiyojni qondirish uchun kam: bilish yo'lida izlanayotgan tafakkur Poseydon – dengiz xudosini yaratadi. Endi qadim yunon biladiki dengizning egasi – Poseydon, uning jahli chiqsa, to'fonlar qo'zg'oladi. Bas, undan tilab, unga atab qurbonliklar keltirib, ko'nglini olibgina dengizda tirikchilik qilish va omon qolish mumkin. Albatta, siz biz uchun bu shunchaki cho'pchak yo obrazli tafakkur mahsuli, qadim yunon uchun esa bu ayni haqiqat – bilim. Zero, ayni shu bilim uning uchun dengiz bilan bog'liq narsa-hodisalarni faoliyat predmetiga aylantirdi, shu bilimga tayangan holda u dengizda amaliy faoliyat yuritdi.

Albatta, hozirgi insonning tafakkur darajasi ham, adabiyot va san'atning rivojlanish darajasi ulardan ham ko'z ilg'amas darajada uzoqlashdi. Lekin badiiy ijodga turtki beradigan birlamchi omil hamon bilish ehtiyoji bo'lib qoldi. To'g'ri, keyingi davrlarda yaratilgan asarlarda doim ham ijodkor bilishga intilayotgani asotirlardagi kabi ravshan sezilmasligi mumkin, lekin uning yaratilishiga bevosita mana shu ehtiyoj turtki bergan. Deylik, bir ijodkorni jamiyatning mavjud holati yoki rivojlanish tamoyillarini bilish (ko'proq romanlarda), boshqa birovini o'zni anglash orqali Haqni tanish (tasavvuf she'riyati), tag'in birini qalbidagi kechinmalarini (ya'ni, o'zini) anglash va shunga o'xshash umumiy nomi BILISH ataluvchi ehtiyoj ijodga undaydi.

Faqat shunisi borki, asarda ijodkor biron bir muammoni badiiy idrok etishga harakat qilayotgani doim ham ravshan sezilmaydi. Sababi, asarda tasvirlanayotgan narsa bilan idrok etilayotgan narsa boshqa-boshqa bo'lishi, ijodkor o'zi anglangan haqiqatni o'zgacha yo'sinlarda ifodalashi ham mumkin. Deylik, ijodkor o'zi anchadan beri echolmay kelayotgan, o'zi anglashga intilayotgan masalaning echimini tabiat manzarasida, hayotdagi biron bir holatda, hodisa va sh.k.larda ko'rди. Bunday holatda ijodkor asarda o'sha narsa (manzara, holat, hodisa va sh.k.) ni aks ettirishning o'zi bilanoq ehtiyojni qondirishi mumkin. Shu jihatdan qarasak, qatag'on davrida insonning qadrsizlangani, butun boshli jamiyatning totalitar tuzum oldidagi ojizligiyu kishilarning o'zgalar fojiasiga tomoshabin bo'lib turgani haqida o'ylagan va azob chekkan A.Qahhor "O'g'ri"da tasvirlangan voqeada, mustabid tuzum sharoitidagi ijodkor qismatini Oybek "Na'matak"dagi manzarada ko'rgan bo'lsa ne ajab?! Aytmoqchimizki, shu asarlarni yaratish bilan har ikki ijodkor ruhiyatida paydo bo'lgan bilish ehtiyoji qondirildi. Zero,

ijod onlarida har ikkisi ham o'zini o'ylatgan masalani o'zicha hal qildi, muayyan bir to'xtamga keldi.

Albatta, bu asarlarni har birimiz o'zimizcha tushunamiz, sababki, mualliflar anglanganlarini ochiq ifodalaganlar, bas, biz ulardagi obrazlar tilini o'zimizcha mantiq tiliga ko'chiramiz – anglaymiz, shunga haqlimiz. Xuddi shuningdek, ijodkor ham badiiy bilish jarayonida anglangan haqiqatni ochiqdan-ochiq ifodalashga burchli emas. Boz ustiga, ochiqdan-ochiq ifodalash "nasihatgo'ylik", g'ashga tegadigan "aqllilik" tomon tortib ketishi mumkin. Shuning uchun ham, masalan, "O'g'ri"da A.Qahhor "xolis kuzatuvchi" mavqeida turadi: qalbini jumbushga solgan voqeaning, holatning suratini chizish bilan kifoyalanadi. Mahorat bilan tasvirlangan holat tasavvurida jonlangan onlarda (hikoyani o'qish jarayonida) o'quvchi adibning (ijod onlaridagi) his-tuyg'ularini qalbdan kechiradi. Biroq yozuvchi ijod onlarida qay bir muammoni badiiy idrok etishga intilganini o'quvchilarning hammasi ham ilg'ab ololmaydi. Buning hech bir ajablanarli joyi ham yo'q: badiiy asar arifmetik, fizik va yo boshqa sh.k. masala emaski, unda konkret shartlar ko'rsatib qo'yilsa. Shunga qaramay, matnda doim aks etmagani holda ham bilish ehtiyoji badiiy ijodga turtki beruvchi asosiy omil bo'lib qolaveradi.

Boshqa bir muhim tomoni shuki, har ikki adib o'zlari yaratgan badiiy obrazlar vositasida bilibgina qolmadi, ikkisi ham o'zlarining orzu-armonlarini, his-tuyg'ularini – bir so'z bilan aytganda – o'z idealidan kelib chiqqan g'oyaviy-hissiy munosabatini (va shu yo'sin bilvosita o'z idealini) ifodaladi. Xuddi shu nuqtada insonga xos tabiiy ehtiyojlardan yana biriga to'xtalish joiz. Inson dunyoni bilishga intilarkan, unga (konkret narsa-hodisaga) muayyan hissiy munosabatda bo'ladi, o'z navbatida, dunyo uning hislariga ta'sir qiladi. Ikkinchi tomondan, ijtimoiy mahluq sifatida inson muloqot ehtiyojini, o'z hislarini ifodalash, kimgadir yorilish ehtiyojini ham tuyadi. Ya'ni, bu ehtiyoj ahamiyati jihatidan yashash va nasl qoldirish uchun tabiatni o'zgartirish ehtiyojidan aslo kam bo'lmagan tabiiy ehtiyojdir. Shu bois ham inson o'zining tabiat bilan munosabatlari natijasi o'laroq yuzaga kelgan eng ibtidoiy hislari (qo'rquv, sevinch)ni ham, jinsdoshlari bilan munosabati natijasida tug'ilgan hislarini ham ifodalashga intilgan. Umumlashtirib aytsek, bu o'zni ifodalash ehtiyoji bo'lib, uni badiiy ijodga turtki beruvchi yana bir muhim omil deb tushunish kerak. Badiiy ijod esa insonga mazkur ikkala ehtiyojni tengdan qondirish imkonini beradi. Bu bejiz emas. Zero, badiiy ijod – ruhiy faoliyat, u esa "aqliy" va "hissiy" qirralarga ega bo'lib, bu ikkisi tanganing ikki tomonidek, har vaqt birbirini taqozo etadi. Insonning hissiy faoliyati, tabiiyki, aqliy faoliyatga turtki bergani, uni o'sha hislarni anglashga, oxir-oqibat o'zini anglashga yo'naltirgani ham bejiz emas. Ya'ni, ruhiy faoliyatning predmeti ikkiga ajralmoqda: inson, bir tarafdin, o'zidan tashqaridagi olamni o'rganishga, ikkinchi tarafdin, o'zidagi "olam"ni anglashga intila boradi. Demak, ruhiy faoliyat tashqariga va ichkariga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin ekan. Shu o'rinda amaliy va ruhiy faoliyat orasidagi eng muhim farqqa diqqat qilish lozim. Amaliy faoliyat voqelikdagi predmetni real o'zgartirishi bilan xarakterlanadi. Ya'ni, amaliy faoliyat jarayonida faoliyat yo'naltirilgan narsa o'zgarishga uchraydi. Ruhiy faoliyat davomida esa o'zgarish faqat ongda, tasavvurdagina yuz beradi. Agar shu xil o'zgartirish bo'lmaganida edi, ruhiy faoliyatni "faoliyat" deb atashlik mumkin bo'lmagan bo'lur edi.

Misolga olingan har ikki asarda ham bir narsaning mohiyati boshqa narsa orqali anglanayotganiga shohid bo'layotirmiz. Har ikki ijodkor – Oybek ham, A.Qahhor ham o'zlarini o'ylatgan muammolarni anglash uchun hayotga aynan taqlid qilgani, hayotdan nusxa ko'chirgani yo'q. Zero, bir narsaning mohiyatini ikkinchi narsada ko'rish uchun aqlning o'zi kamlik qiladi, buning uchun ijodkorda avvalo san'atkorona nigoh, san'atkorga xos "qalb ko'zi" bo'lishi lozim. Ya'niki, adabiyotdagi bilish fandagidek ratsional bilishgina emas, unda aql bilan barobar his, sezgi (intuitsiya) kabi unsurlar ishtiroki ham kattadir (shuning uchun ham aqli odamlarning bari ham san'atkor bo'lavermaydi, bo'lolmaydi). Sirasi, atrofdagi narsa-hodisalarda ayricha hikmat ko'rishga qobil kuzatuvchan, zukko kishilar ham oz emas. Biroq ularning hammasini ham san'atkor demaymiz, nari borsa «shoirtabiat», «zukko» deya ta'riflaymiz. Ulardan farqli o'laroq, san'atkor narsaning mohiyatini ochuvchi boshqa narsani ko'ribgina qolmaydi, uni o'zining tuyg'u-fikrlarini ifodalashga muvofiq tarzda qayta yaratadi (odatga ko'ra

buni "tasvirlaydi" degan mohiyatga nomuvofiq soʻz bilan ataladi) va mana shu qayta yaratish jarayoni IJODdir. Ruhning alohida va betakror holati boʻlmish ijod onlarida san'atkorga oʻzi izlagan mohiyat ayon boʻladi, ya'ni, bilish ehtiyoji ham, ifodalash ehtiyoji ham ijod jarayonida qondiriladi.

Modomiki badiiy ijod bilishga qaratilgan jarayon ekan, demak, badiiy adabiyot ham ongga aloqador hodisadir. Faqat bunda bilishning san'atga xos yoʻlidan boriladi – adabiyot badiiy obraz vositasida fikrlaydi va ifodalaydi. Shunga binoan, adabiyot ikkiyoqlama hodisa, u san'atga ham, ijtimoiy ongga ham birdek aloqadordir.

Adabiyotning ijtimoiy funktsiyalari. Badiiy adabiyotning jamiyat hayotidagi oʻrnini tasavvur qilish uchun u bajarayotgan ijtimoiy funktsiyalar(vazifalar) nimalardan iborat ekanligini koʻrib chiqish lozim. Adabiyotning eng muhim vazifasi shuki, u insonni komillikka etaklaydi, jamiyatni mukammallashtirishga xizmat qiladi. Shu ma'noda "badiiy adabiyot dunyoni oʻzgartiradi". Faqat bu ishni bevosita, toʻgʻridan-toʻgʻri amalga oshirmaydi: badiiy adabiyot inson(demakki, jamiyatni)ni oʻzgartirish orqali dunyoni oʻzgartiradi.

Buni quyidagicha izohlash mumkin. Badiiy adabiyot real voqelikni aks ettiribgina qoʻymaydi, u ideal asosida fikrlaydi, voqelikni ideal asosida qayta yaratadi, chinakam san'at asaridagi badiiy hukm idealdan kelib chiqqan holda chiqariladi. Ideal esa, ma'lumki, oʻzida mukammal inson, mukammal jamiyat haqidagi tasavvurlarni, orzu-intilishlarni mujassam etadi. Ijodkor sogʻingan ideal badiiy asar orqali oʻquvchiga, oʻquvchilarga koʻchadi. Ideal sogʻinchini oʻziga yuqtirgan oʻquvchi endi oʻzgargan insondir. Inson(insonlar)dagi oʻzgarish esa, tabiiyki, jamiyatdagi oʻzgarishlarning asosidir. Demak, badiiy adabiyotning eng muhim vazifalaridan biri jamiyatni ideal asosida qayta qurishdan iborat ekan.

San'at, xususan, badiiy adabiyot haqida soʻz borganda ularning polifunksionalligi, ya'ni, koʻp vazifalarni bajarishi ta'kidlanadi. Badiiy adabiyotning ijtimoiy hayotda bajaruvchi vazifalari sifatida quyidagilarni koʻrsatish mumkin:

bilish (evristik yoki gnoseologik) funktsiya.

kommunikativ funktsiya.

tarbiyaviy (didaktik) funktsiya.

ged(i)onistik funktsiya

siyosiy-mafkuraviy

estetik funktsiya.

kompensatorlik funktsiyasi.

badiiy bashorat.

badiiy-kontseptual funktsiya.

adabiy tilni shakllantirish va rivojlantirish

oʻyin funktsiyasi

Tayanch tushunchalar: adabiyotning mohiyati, faoliyat kontsepsiyasi, ruhiy faoliyat, adabiyotning ikkiyoqlama mohiyati, bilish ehtiyoji, oʻzni ifodalash ehtiyoji, adabiyotning ijtimoiy funktsiyalari.

Adabiyotlar:

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: Oʻqituvchi, 2005.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
3. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
4. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
5. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы.- М.:Прогресс, 1978
6. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.:Фан,1979
7. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М.,1964
8. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987
9. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

3-mavzu: Badiiy obraz spetsifikasi

1. Obrazli tafakkur va abstrakt tafakkur haqida.
2. Badiiy obraz san'at va adabiyotning tafakkur shakli sifatida.
3. Obrazli tafakkur – san'at va adabiyotning spetsifik xususiyati.

Obrazli tafakkur va abstrakt tafakkur haqida. Obrazli tafakkur bilan tushunchalar vositasidagi tafakkur tarzining farqi nimada? Bunday farqni yorqinroq tasavvur etish uchun fan va badiiy adabiyotni qiyoslab ko'rish mumkin. Misol uchun, bir xil masala yuzasidan fikr yuritayotgan olim va shoirni olib ko'raylik. A. Oripovning "Ayol" she'ri hammangizga tanish, unda ikkinchi jahon urushida eridan yosh beva qolgan, umrini farzandiga bag'ishlagani holda sadoqat bilan yashagan ayol haqida so'z boradi. Shoir ko'z oldimizda konkret ayolni, uning foje taqdirini gavdalandirish orqali umuman urush haqida, uning oqibatlari haqida, og'ir damlarda sinaluvchi insoniy hislar haqida mushohada yuritadi. Xo'p, xuddi shu she'rdagi masala xususida, masalan, tarixchi olim qanday fikr yuritadi: "Ikkinchi jahon urushi janggohlariga ..., ...-yillarda tug'ilgan yigitlar to'la safarbar etildi. Urush harakatlarida sho'ro hukumati insonni tejash yo'ldan bormadi, janggohlarda ... nafar jangchi halok bo'ldi. Buning natijasida urushdan so'ng jamiyatda erkak va ayollar nisbatida nomutanosiblik yuzaga keldi, demografik vaziyat tanglashdi. Ko'plab ayollar yolg'iz umrguzaronlik qilishga mahkum bo'ldi. Jamiyatda "yolg'iz ayol" toifasi yuzaga keldi". Ko'rib turganimizdek, olim shoirdan tamomila farqli yo'ldan boradi, uni umumlashtirilgan faktlarga qiziqtiradi. Olim konkret inson taqdiri haqida emas, undan o'zini chetlashtirgan (abstraktlashgan) holda umumlashmalar, tushunchalar asosida fikr yuritadi. Ma'lum bo'ldiki, mohiyat e'tibori bilan shoir va olimni o'ylantirayotgan muammo bitta. Biroq, shoir bitta konkret ayol taqdirini badiiy tasvirlash (obrazini yaratish) orqali umumlashmaga boradi, baski, obraz uning uchun fikrlash shakli, usuli bo'lib qoladi. Ya'ni, olim ko'plab faktlarni (konkret hodisalar, insonlar va h.) o'rganib, ularning umumiy xususiyatlari asosida ilmiy xulosalar, umumlashmalar chiqarsa, san'atkor konkret faktni individual tasvirlash orqali umumlashmaga intiladi.

Badiiy obraz san'at va adabiyotning tafakkur shakli sifatida. Obrazlilik san'atning o'zak xususiyati bo'lib, u bo'lmagan joyda badiiylik ham mavjud emas. badiiylik tarixiy kategoriya sanaladi, uning talab va mezonlari har bir davrning ma'naviy-estetik ehtiyojlari, badiiy didi bilan bog'liq holda o'zgarib turadi. Shunga qaramay, badiiylikning javhari bo'lgan barqaror shartlar ham mavjud. Jumladan, badiiylikning muhim shartlaridan biri mazmun va shaklning uyg'un birligi, ularning o'zaro muvofiqligidir. badiiylikning mazkur sharti inson uchun (insoniyat uchun) ahamiyatli mazmunning go'zal shaklda ifodalanishi, badiiy mukammal asar organik butunlikka aylanishi demakdir. Butunlik esa asarda birona ham ortiqcha, tasodifiy, ahamiyatsiz unsur mavjud bo'lmasligi, undagi barcha shakl unsurlari mazmunni, estetik ob'ektni shakllantirishga qaratilishini taqozo etadi. Shu shartga dosh bera oladigan badiiy mukammal asarning ortig'i ham, kami ham yo'q – unga biron narsa qo'shib ham, olib ham bo'lmaydi, ikkala holda ham butunlikka putur etadi. Shunday butunlik asosida irreal olam – badiiy reallik voqe bo'ladi. Bu voqelik reallikka nechog'li monand bo'lmasin, u baribir shartlilik xususiyatini saqlab qoladiki, ayni shu shartlilik badiiylikning yana bir muhim talabidir. Badiiy voqelik obrazlar vositasida yaralgan irreal olam ekanligini, badiiy shartlilikni qabul qilgan holdagina unga estetik ob'ekt sifatida yondashish mumkin bo'ladi. Ya'ni, shu tufayligina badiiy voqelik reallik bilan chalkashtirilmaydi, badiiy asar matn darajasidagina qolib ketmasdan, estetik ob'ekt sifatida tasavvurda qayta yaraladi. Qayta yaratilishning asosi badiiy asarning o'quvchiga yo'naltirilganligidirki, bu badiiylikning yana bir muhim belgisi sanaladi. Badiiy asar avvalboshdanoq muayyan o'quvchiga mo'ljallab yoziladi, unda o'sha o'quvchi egallashi va shundan turib badiiy voqelikni jonlantirishi kerak bo'lgan joy hozirlangan. Bu esa o'quvchini estetik sub'ektga aylantiradi, uni estetik ob'ektni qayta yaratishga undaydi. Ya'ni, o'qish – ijodiy

jarayon, chunki o'quvchi yozuvchi etkazayotgan mazmunning oddiy iste'molchisi emas, u belgilar asosida badiiy voqelikni qayta yaratayotgan ijodkordir. Ijodkorlik haqida esa originallik bor holdagina gapirish mumkinki, u badiiylikning muhim sharti hisoblanadi. Zero, chinakam badiiy asar betakror, original hodisadir. Unda san'atkorning ijod onlaridagi ma'naviy-ruhiy holati, shu onlarda ayon bo'lgan MA'NO akslanadi. Ijod onlaridagi ma'naviy-ruhiy holat betakror bo'lganidek, o'sha MA'NO ham betakrordirki, u endi faqat o'qish jarayonida – qayta yaratish jarayonida voqe bo'ladi. Garchi MA'NO san'atkor – alohida bir shaxs hayotiy tajribasi, ma'naviy-ruhoniy izlanishlari mahsuli o'laroq voqe bo'lsa-da, ijod onlarida u reallikdan uzilib IDEAL bag'rida, universal inson maqomida turgan. Xuddi shu hol MA'NOning universalligini ta'min etadiki, universallik badiiylikning yana bir belgisidir. Shu universallik tufayli ham chinakam badiiy asar kim haqda yozilganidan qat'iy nazar, hamma haqida, qaysi go'sha haqida yozilishidan qat'iy nazar, butun olam haqida bo'ladi, bashariyatning ma'naviy mulki, qadriyatiga aylana oladi.

Obrazli tafakkur – san'at va adabiyotning spetsifik xususiyati. San'atning obraz vositasida fikrlashi uning spetsifik, ya'ni, tur sifatida belgilovchi xususiyatidir. San'atkor badiiy obraz vositasida dunyoni anglaydi, o'zi anglagan mohiyatni va o'zining anglayanayotgan narsaga hissiy munosabatini ifodalaydi. Shu ma'noda obraz adabiyot va san'atning fikrlash shakli, usuli sanaladi; obrazlar vositasida fikrlagani uchun ham adabiyot va san'atga xos fikrlash tarzi "obrazli tafakkur" deb yuritiladi.

Badiiylik – ijodiy-ruhiy faoliyat mahsuli o'laroq dunyoga kelgan asarning san'atga mansubligini belgilovchi xususiyatlarning majmui. Obrazlilik badiiylikning birlamchi sharti sanalib, u voqelikni badiiy obrazlar orqali idrok etish, badiiy obrazlar vositasida fikrlash demakdir.

Musavvir yaratgan peyzaj - tabiat manzarasi tasviri bilan "natura" - asarga asos bo'lgan real manzara orasida juda katta tashqi o'xshashlikni topishimiz va, hatto, "xuddi o'zi-ya" deya hayratlanishimiz mumkin. Ehtimol, kim uchundir bu nav hayrat musavvir ijodiga berilgan yuksak baho bo'lib ko'rinar, aslida esa bu xil baho san'atni tushunmasligimizdan dalolat, xolos. Ya'ni, biz musavvir ayricha bo'rttirgan bo'yoqlarni, uning kechinmalariga "hamohang" ranglar jilosini, bizning nazarimizda ahamiyatsiz ko'ringani uchun e'tibor bermaganimiz, biroq muallif nazarida muhim bo'lgani uchun bo'rttiribroq berilgan chizgini, naturada bo'lsa-da asarda aksini topmagan yoki bo'lmasa-da asarda aks ettirilgan jajji detalni, ...- ilg'ay olmagan bo'lib chiqamiz. Boshqacha aytsak, obrazdagi ob'ektiv ibtidoni ko'rganimiz holda, undagi sub'ektiv ibtidoni - asarga singdirib yuborilgan muallifni, muallif qalbini ko'ra olmadik. Modomiki badiiy obrazda faqat ob'ektiv ibtidonigina ko'rar ekanmiz, demak, asarni ko'rmagan - badiiyat hodisasidan chetda qolgan bo'lib chiqamiz. Zero, badiiyat ijod va retsepsiya (o'qish, tinglash, tomosha qilish) jarayonlaridagina mavjuddir. Bundan ko'rinadiki, haqiqatda badiiy obrazning materiali real voqelikkina emas, ijodkor shaxsiyati hamdir. Shu vajdan ham bir xil mavzuni qalamga olgan ikki yozuvchi, bitta narsaning suratini chizgan ikki rassom tomonidan yaratilgan obrazlar bir xil bo'lmaydi, bo'lolmaydi.

Tayanch tushunchalar: obrazli tafakkur, abstrakt tafakkur, badiiy tafakkur, ilmiy tafakkur, san'at va adabiyotning tafakkur shakli

Adabiyotlar:

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O'qituvchi, 2005.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
3. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
4. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
5. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987
6. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

4-mavzu: Adabiy asar tarkibi

1. “Adabiy asar” tushunchasi
2. Adabiy asar nutqiy janr sifatida.
3. Adabiy asar – badiiy kommunikatsiya vositasi.
4. Adabiy asar – sistem butunlik sifatida.

“Adabiy asar” tushunchasi. Badiiy adabiyot va san'at badiiy asar shaklida yashaydi, shunga ko'ra, badiiy asar adabiyot va san'atning yashash shakli hisoblanadi. Keng ma'noda badiiy asar san'atning u yoki bu turi (musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik, kino, teatr va h.) ga mansub bo'lgan, insonning go'zallik qonuniyatlari asosidagi ijodiy-ruhiy faoliyati mahsuli sifatida yaralgan yangi mavjudlikni anglatadi, ya'ni bu ma'noda alohida olingan musiqa asari ham, haykal yoki rangtasvir ham, film yoki spektakl ham – bari badiiy asar sanaladi. Termin faol qo'llanuvchi tor ma'nosida badiiy adabiyotga mansub bo'lgan “adabiy badiiy asar”ni bildiradi. Shu o'rinda adabiyotga mansub etiluvchi asarlarning hammasi ham badiiy asar bo'lavermasligini, “adabiy asar” bilan “adabiy badiiy asar” tushunchalari farqlanishini ta'kidlash lozim. Ya'ni, “adabiy asar” tushunchasining qamrov doirasi keng bo'lib, “adabiy badiiy asar” uning tarkibiga kiradi. Masalan, hikoya, qissa, roman, memuar, sayohatnoma, esse janrlarida bitilgan asarlarning hammasi – “adabiy asar”, biroq sanalganlar ichida hikoya, qissa va romanga nisbatangina “badiiy asar” deyish mumkin. Adabiyotga mansub badiiy asar til vositalaridan tarkib topuvchi matn, u ham mohiyat e'tibori bilan nutq hodisasidir. Nutq esa, ma'lumki, jarayon bo'lib, bu jarayonning amalga oshishi uchun adresant va adresatning bo'lishi talab etiladi. Ya'ni, badiiy asar muloqot asosida dunyoga keladi: yozuvchi ijod onlarida tasavvurdagi o'quvchi bilan muloqotda bo'ladi – unga muayyan badiiy informatsiyani etkazadi, o'zining o'y-hislari bilan o'rtoqlashadi, u bilan bahslashadi, uni nimalargadir ishontirishga intiladi va h. Ayni shu muloqot - ijod jarayoni asar matnida muhrlanadi. Asarni o'qish jarayonida muloqot qaytadan jonlanadi: endi yozuvchi “tasavvurdagi suhbatdosh” mavqeiga o'tsa, o'quvchi real suhbatdoshga aylanadi. Badiiyat hodisasi faqat ikki ong tutashgan nuqtada (M.Baxtin)gina, ya'ni ijod (yozuvchi va tasavvurdagi o'quvchi) va o'qish (o'quvchi va tasavvurdagi yozuvchi) jarayonlaridagina mavjud. Boshqacha aytsak, matn o'qish (hamda ijod) jarayonidagina badiiy asarga, badiiyat hodisasiga aylanadi, o'qilmagan paytda esa u bir jism – qog'oz, muqova, rangdan iborat narsa xolos. Shunga ko'ra, badiiy asar so'z san'atining voqe bo'lish (moddiylashish) shaklidir. Ikkinchi tomondan, o'zida muloqot jarayonini aks ettirgan badiiy matnda keyingi muloqotlar potentsial holda mavjud: u har gal o'qilganda muloqot (badiiyat hodisasi) jonlanaveradi, shunga ko'ra, Badiiy asar so'z san'atining yashash shaklidir. Ijodkor va o'quvchi orasidagi badiiy muloqotni amalga oshirishga xizmat qilgani uchun ham Badiiy asar badiiy muloqot vositasi deb tushuniladi. Badiiy asar da ijod jarayoni, san'atkor ongida kechgan ijodiy-ruhiy jarayon akslanadi. San'atkorning ijod onlaridagi ijodiy-ruhiy holati betakror bo'lib, bitta daryoga ikki bora sho'ng'ib bo'lmaganidek, uning xuddi shu ijodiy-ruhiy holatga qayta tushishi mumkin emas. Demak, o'zida muayyan ijodiy-ruhiy holatni aks ettirgan badiiy asar ham betakror (fenomenal) hodisadir. Ikkinchi tomondan, o'sha ijodiy-ruhiy holatning o'zi tom ma'nodagi butunlik, ijod onlarida reallikdan uzilib, Ideal o'lchoviga o'tgan san'atkorning ma'naviy-ruhiy butunligi. Badiiy asar dagi har bir unsur esa o'sha betakror va butun ijodiy-ruhiy holat mahsuli, unda bironta ham ortiqcha unsur mavjud emas. Zero, asardagi barcha unsurlar, hatto, bizga ortiqchadek tuyulganlari ham muallifning ijod onlaridagi ruhiy holatini, demakki, asarning mazmun mohiyatini o'zida aks ettiradi. Anglashiladiki, badiiy asar – butunlik, bu butunlikdagi biror bir unurni asar mazmun-mohiyatiga putur etkazmagan holda olib tashlash mumkin emas. Sababi, badiiy asarni tashkil qilayotgan unsurlarning bari bir-biri bilan mustahkam aloqada, ayni shu aloqalar asosida butunlik yuzaga keladi, ya'ni, badiiy asar – qismlardan tashkil topayotgan butunlik, sistem butunlikdir. Uning qismlari orasidagi aloqa shu qadar muhimki, ularning etarlicha anglanmasligi asarni chala, o'z mohiyatidan o'zgacha tushunishga olib kelishi mumkin. Zero, har bir qism butun talabiga mos kiritilgan, demak,

qismlar orqali butun tushuniladi, qismning mohiyati butun tarkibidagina namoyon bo'ladi. Demak, Badiiy asar ni o'qiyotgan odamdan uning sistem butunlik ekanini hamisha yodda tutish, har bir qismni alohida va boshqa qismlar bilan aloqadorlikda, shuningdek, uni bir butun holicha ham tasavvur eta bilish talab etiladi.

Adabiy asar nutqiy janr sifatida. Adabiy asarning yaratuvchisi – nutq irod etayotgan odam, yozmoq – tasavvurdagi (implitsit) o'quvchiga gapirmoq va aytganlarini so'zma-so'z yozuvda aks ettirib bormoq demakdir. Shunga mos holda adabiy asarning o'quvchisi – tinglayotgan odam, negaki, o'qimoq ham asli yozuvda manguga muhrlangan nutqni qayta jonlantirish va shu asno tasavvurdagi (implitsit) yozuvchini tinglamoq demakdir.

Kishilarning til vositasida o'zaro axborot almashishini ro'yobga chiqaruvchi asosiy omillardan biri ularning ongida tayyor gap qolip (konstruktsiya)larining mavjudligidir. Zero, shu qoliplarga til materiali – so'zlarni joylashtirish orqali fikr shakllantiriladi va ifoda etiladi; tanish qoliplarga tizilgan so'zlarning o'zaro munosabatlaridan kelib chiqib fikr uqiladi (tinglovchi ongida qayta shakllantiriladi). Shu singari, ongimizda tayyor adabiy asar konstruktsiyalari – janr qoliplari mavjudki, ularga hayot materialini joylagan holda badiiy mazmun shakllantiriladi.

Replikada so'zlovchining ongida ayni paytda kechayotgan holat aks etganidek, adabiy asarda san'atkorning ijod onlaridagi ma'naviy-ruhiy holati muhrlanadi. Bu o'rinda ikkita nuqtani ta'kidlab qayd etish lozim: 1) nutq momenti ham, ijod onlari ham izolyatsiyalangan emas, aksincha, butunning qismidir; 2) nutq momentida so'zlovchi ongida kechayotgan holat ham, san'atkorning ijod onlaridagi ma'naviy-ruhiy holati ham spontan emas, aksincha, qator sub'ektiv va ob'ektiv omillar bilan belgilangandir.

Replikada aks etgan nutq momentidagi ruhiy holatda so'zlovchi shaxsiyati – insoniy fazilat va nuqsonlari, fe'l-xuyi, intellektual saviyasi, ma'naviy qiyofasi va sh.k.lar muhri bor. Biroq bular replikada to'g'ridan-to'g'ri emas, balki nutq momenti orqali, undagi lingvistik va ekstralingvistik omillar prizmasidan o'tib akslanadi. Demak, replikaning mazmuni uni kim va qanday vaziyatda aytayotganiga bog'liq konkretlashadi. Shunga o'xshash, adabiy asarda aks etuvchi ijod onlaridagi ma'naviy ruhiy holatda ham, shubhasiz, muallif shaxsiyati – uning hayot yo'li bilan bog'liq xarakteri, dunyoqarashi, orzu-intilishlari va sh.k.lar muhri bor. Biroq bular ham adabiy asarda to'g'ridan to'g'ri emas, ijod jarayoni kechayotgan vaqtdagi sharoit (ijtimoiy va shaxsiy hayot, madaniy muhit, ma'rifiy holat va sh.k.)dan kelib chiquvchi kayfiyat fokusidan o'tgan holda akslanadi. Demak, adabiy asar mazmunini sanalgan omillarga to'g'ridan-to'g'ri bog'lab qo'yish xato, ular san'atkorning ijod onlaridagi ma'naviy-ruhiy holatini tasavvur (his) qilish imkonini yaratishi jihatidan ahamiyatli. Zero, ularning yordamida hosil qilingan tasavvur adabiy asarning mazmun mohiyati va ruhini to'g'ri tushunish va talqin qilish asosidir.

So'zlovchining replikada aks etgan nutq momentidagi ruhiy holati tom ma'noda betakrordir. Zero, u ayni shu ruhiy holatga qayta kira olmaydi, bas, replikani ayni shu mazmun va ruhda qayta ayta olmaydi. Shunga o'xshash, muayyan asarni yaratish onlaridagi ma'naviy-ruhiy holat ham betakror, ayni shu holatga san'atkor qayta kira olmaydi. Bu esa ayni ma'naviy-ruhiy holatdan chiqqach, muallif asarni sayqallashi mumkin xolos, mazmuni va ruhiga daxl qiluvchi har qanday o'zgartirish unga "yamoq" bo'lib tushadi deganidir.

Aytilgan gap yoxud e'lon qilingan adabiy asarni turli-tuman talqin qilish imkoniyatlari hamisha mavjud va bu tabiiy ham qonuniy bir holdir. Zero, so'zlovchi fikr etkazmaydi, balki fikr ifodasi uchun shakllantirilgan gap – tovushlar kombinatsiyasini etkazadi; tinglovchi esa, o'z navbatida, o'sha tovush kombinatsiyalarini fikrga aylantiradi va shu tariqa axborot almashish sodir bo'ladi. Ya'ni tinglovchi shunchaki axborot qabul qiluvchi moslama emas, balki mazmunni qayta yaratuvchidir. Shunga o'xshash, adabiy asar o'quvchisi ham passiv qabul qiluvchi emas, asar badiiy voqeligini qayta yaratuvchidir.

Qadimdan "ifoda etilgan fikr yolg'on" degan naql keladi. Buning asosi inson o'ylab va yo his qilib turganini so'z bilan tugal ifodalashga ojizligi, demakki, o'yidagi bilan tilidagining farq qilishidadir. Ya'ni ifoda hamisha so'zlovchi ifodalashni istaganidan ko'ra tor, chaladir. Nutqiy muloqot payti tinglovchi buni his qilib turadi, ifodadagi kemptiklarni (ekstralingvistik omillarga diqqat qilish, so'zlovchi bilan munosabatlari kontekstini xotirga keltirish va, qisman,

tasavvurini ishga solish asosida) to'ldirib olish payida bo'ladi. Shunga o'xshash, adabiy asarda ham muallif aytmoqchi bo'lganlarini to'la ifodalay olmaydi, bunda ifodadagi kemtiklar o'quvchining ijodiy tasavvurni to'la ishga solishi hisobiga to'ldiriladi. Jonli muloqotdagidan ko'ra murakkabligi shundaki, bunda bir qator ekstralingvistik omillar (ritm, temp, ton, umuman intonatsiya) ham matn asosida qayta yaratilishi zarur bo'ladi.

Dialog ishtirokchilarining barchalari mazmun yaratuvchi sub'ekt ekan, u holda so'zlovchi etkazmoqchi bo'lgan (va o'z nazdida etkazgan) mazmun bilan tinglovchi anglagan mazmun aynan bir narsa bo'lolmaydi. Adabiy asar misolida esa mazmun yaratuvchi sub'ektlar soni (yozuvchi Q o'qigan har bir o'quvchi) g'oyat keng, bas, talqinlar soni ham shunga mutanosibdir.

Muayyan vaziyatda aytilgan replika suhbat ishtirokchilarining ayrimlariga bir, qolganlariga boshqa bir ma'noni etkazishi mumkin. Masalan, suhbat jarayonida birov ishtirokchilarning bari taniydigan odam haqida "Ahmad aka xo'roz-da!" deb aytdi. Tinglovchilarning birisi cho'zib "ha-a", tag'in birisi bosh iring'ab, boshqasi imoyu so'zsiz ushbu bahoni ma'qulladi. Qizig'i, bu o'rinda chinakam axborot almashuvi amalga oshmadi, chunki birinchi tinglovchi "Ahmad aka tezda urishib ketadigan, janjalkash odam" deb biladi; ikkinchisi "Ahmad aka ayollarga o'chroq, "yuradigan" odam"ligidan xabardor, uchinchisi "Ahmad aka – mard odam" ekaniga amin bo'lgan, holbuki, so'zlovchi "Ahmad aka ayollar brigadasi boshlig'i" ekanini nazarda tutgandi, xolos. Albatta, tinglovchilar anglagan mazmunlarda sub'ektivlik ustivor, biroq ular ob'ektiv asos – aytilgan gapdan o'sib chiqayotirki, ularni inkor qilib bo'lmaydi. Shunga o'xshash, adabiy asar talqini ham muallif nazarda tutgandan tamom boshqa bo'lishi mumkin va bunga tabiiy deb qaramoq joiz. Bu o'rinda faqat birgina talab o'rinli: talqin matndan o'sib chiqishi shart.

Nutqiy muloqotga kirishayotgan so'zlovchi ham, badiiy muloqotga kirishayotgan ijodkor ham reprezentativ (tinglovchi yo o'quvchiga informatsiya etkazish), ekspressiv (informatsiyaga o'z munosabatini ifodalash) va appelyativ (tinglovchi yo o'quvchiga ta'sir o'tkazish) maqsadlarni ko'zlaydi. Shu bois kommunikativ birlik bo'lmish replikada ham, adabiy asarda ham shu uchala maqsad har vaqt hozir, faqat har bir konkret birlikda ularning salmog'i turlichadir. Tabiiyki, kommunikativ birlik (replika yo adabiy asar)ning tashkillanishi (struktura) shu uchala maqsadni ro'yobga chiqarish uchun optimal imkon berishi lozim. Shunaqa ekan, replika (gap)ning qurilishi bilan adabiy asar strukturasi orasida analogiyalar bo'lishi tabiiy. Frantsuz adabiyotshunosi R.Bart: "struktura nuqtai nazaridan har qanday rivoyaviy matn gap modeliga muvofiq quriladi... har qanday hikoya – bu katta gap", deb hisoblaydi¹.

Albatta, R.Bart fikrini mutlaqlashtirib bo'lmaydi, lekin ma'lum asosga egaligini ham inkor qilish mushkul. Negaki, haqiqatan ham, hikoyalarning kompozitsion qurilishi, kengroq qarasak, gap modellarini yodga soladi. Deylik, "Novvoy qiz" (Cho'lpon) hikoyasi kontrast usulida qurilgan bo'lib, uning ikkita qismi bir-biriga qarshi qo'yilgani, masalan, "Yurgan daryo – o'tirgan bo'ya" qolipida; "Oqpodshoning in'omi" hikoyasining qolipi sifatida esa quyidagicha gapni tuzish mumkin: "Usta To'xtash mukofot olaman deb, ajabtovur kovush yasadi va uni vistavkaga yuborib, o'zi mukofot ilinjida orziqib xushxabar kutdi: oqpodshodan unga katta "ispasiba" keltirib berishdi". Xullas, aksariyat hikoyalarning qurilishi, ularning qismlari yoki syujetini tashkil qilgan voqealar orasidagi aloqalarni shu tarz gap modellari orqali ifodalash mumkin. Bu esa replika (gap) va adabiy asar qurilishida umumiy qonuniyatlar amal qilishidan dalolatdir.

Xullas, nutqiy janr va badiiy kommunikatsiya vositasi sifatida adabiy asar nutqiy kommunikatsiya birligi bo'lmish gap bilan ko'plab umumiy jihatlarga egadir. Bularni yana bir karra eslatishga harakat qilganimiz, adabiy asarga nutqiy janr sifatida yondashganimiz o'sha umumiy jihatlarni shunchaki ko'rsatib berish uchun emas, albatta. Bizningcha, ayni yondashuv

¹Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов//Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.- М.,1987. – С. 391.

adabiy asar, adabiy jarayon, adabiy asar talqini, adabiy-badiiy ijod tabiati kabi qator nazariy muammolarni to'g'ri hal qilishga yo'nalish, andoza berishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiy asar – badiiy kommunikatsiya vositasi. Badiiy asar haqida gap ketganda, avvalo, uning badiiy kommunikatsiya(badiiy muloqot) vositasi ekanligiga to'xtalish joiz. Ma'lumki, muloqot paytidagina til hodisasi nutq hodisasiga aylanadi. Adabiy badiiy asar til vositalaridan tarkib topuvchi matn ekan, demak, u ham mohiyat e'tibori bilan nutq hodisasidir. Zero, adabiy badiiy asar muloqot asosida dunyoga keladi, ya'ni, ijod jarayoni mohiyatan muloqotdir. Tasavvur qilingki, siz kimgadir maktub yozayapsiz. Siz maktubingiz kimga yozilayotganini, uning qanday odamligi, u bilan qay yo'sin muomala qilish kerakligini... har vaqt nazarda tutasiz, boshqacha aytsak, maktubni yozish davomida adresat har vaqt xayolingizda turadi: siz etkazmoqchi bo'lgan xabarni u tushuna oladigan, unga ta'sir qiladigan tarzda yozishga intilasiz. Demak, aslida xat yozish jarayonida siz adresat bilan muloqotga kirishasiz - tasavvuringizdagi suhbatdosh bilan "xayolan gaplashasiz" va ayni shu suhbat(muloqot jarayoni) qog'ozda muhrlanadi. Qog'ozda muhrlangan "suhbat-muloqot", maktub adaresat qo'liga etib borgach, yana jonlanadi. Endi siz adresat tasavvuridagi suhbatdoshsiz: real suhbatdoshga aylangan adresat sizning gaplaringizni "eshitadi". Ma'lum bo'ladiki, maktub, umuman, yozma nutq muddati kechiktirilgan muloqot, matn esa muloqotning amalga oshish vositasi ekan. Shunga o'xshash, yozuvchi ham ijod onlarida tasavvuridagi o'quvchi bilan muloqotda bo'ladi: unga muayyan badiiy informatsiyani etkazadi, o'y-hislari bilan o'rtoqlashadi, u bilan bahslashadi, uni nimalargadir ishonitirishga intiladi... Ayni shu muloqot - ijodiy jarayon asar matnida muhrlanadi. Xuddi maktubga o'xshash, asarni o'qish jarayonida muloqot qaytadan jonlanadi, endi yozuvchi tasavvurdagi "suhbatdosh" mavqeida tursa, o'quvchi real suhbatdoshga aylanadi. Ko'ramizki, badiiy matn muddati kechiktirilgan badiiy muloqot, badiiy asar esa shu muloqotning amalga oshirishini ta'minlovchi vosita ekan. Demak, ijodkor va o'quvchi orasidagi badiiy muloqotni amalga oshirishga xizmat qilgani uchun ham badiiy asar badiiy muloqot vositasi deb tushuniladi. Badiiyat hodisasi faqat ikki ong tutashgan nuqtadagina mavjud (M.Baxtin) bo'ladi. Ya'ni, badiiy asar o'qish (hamda ijod) jarayonidagina badiiyat hodisasiga aylanadi, o'qilmagan paytda u bir jism - qog'oz, muqova, rangdan iborat narsa xolos.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ldiki, badiiy muloqotning birinchi bosqichi ijod jarayoni ekan. Ilgari aytilganidek, badiiy asarda ijod jarayoni muhrlanadi. Shu bois ham badiiy asar tabiatini anglash uchun badiiy ijod tabiati haqida muayyan bir tasavvurga ega bo'lishimiz zarur. Avvalo, badiiy ijod hammaning ham qo'lidan kelaveradigan ish emas, buning uchun kishida tug'ma imkoniyat bo'lishi zarur.

Adabiy asar – sistem butunlik sifatida. Badiiy asar - sistem butunlik, sistema deganda esa qismlardan tarkib topgan butunlik tushuniladi. Bu monolit emas, lekin qismlar orasidagi aloqa shu qadar muhimki, bu aloqalarning anglanmasligi asarni turlicha tushunishga olib keladi. Butunga kiritilayotgan qism butun talabiga mos holda kiritiladi, demak, qismlar orqali butun tushuniladi, qismning mohiyati butun tarkibidagina namoyon bo'ladi. Demak, badiiy asarni o'qiyotgan odam, birinchidan, asardagi har bir qismni boshqa qismlar bilan aloqada, ikkinchidan, asarni butun holicha tasavvur etish bilmog'i lozim. Deylik, katta hajmli romanning boshlanish qismidagi konkret unsur uning oxiridagi boshqa bir unsur bilan mazmuniy aloqaga kirishishi mumkin, lekin bu aloqa bevosita emas, ya'ni, yozuvchi bu aloqaga hech qanday ishora qilgan emas. Biroq ularning har ikkisi butunning qismi bo'lgani uchun ham butunning mazmun mohiyatini ochishda bu aloqa muhimdir. Elektr manbaiga ulangan ikkita simning uchi bir-biriga tegizilganda uchqun chiqqanidek, ongimizda o'sha ikki qismni bir-biriga to'qnashtirganimizda uchqun chiqadi - mazmunning yangi bir qirasi kashf etiladi. O'qishning ijodiy jarayon deb atalishi ham aslida shundan, ya'ni, asar qismlarini o'zaro bog'lagan holda yaxlit butunlikni hosil qilishning o'zi ijoddir. Konkret asarning turli o'quvchilar tomonidan turlicha tushunilishining boisi ham shu - qismlar orasidagi ko'rinmas aloqalarni tiklay olish imkoniyati barcha o'quvchilarda ham birdek emas. Bu o'rinda masalaning yana bir muhim jihati mavjud: sistem butunlik, birinchi galda, ob'ekt(badiiy voqelik) va sub'ekt(ijodkor) birligini taqozo qiladi. Shunday ekan, badiiy asarga ijodiy yondashuv o'quvchi o'qish jarayonida ijodkor sub'ektining

o`rnini egallab, uning ijod onlaridagi betakror ijodiy-ruhiy holatiga kira olsagina mavjuddir. Bunda o`quvchiga ijodiy jarayonning modeli bo`lmish asarning o`zigina yordam berishi mumkin. Asar(sistem butunlik)ni tushunishning ko`pchilik e`tirof etgan qoidasi esa oddiygina: butunni qism, qismni butun orqali tushuniladi. Baski, asar strukturasi - butunlikning tashkillanishi, uni tashkil etayotgan unsurlarning o`zaro aloqalari, ularning qay yo`sin butunlik hosil qilishini - yorqin tasavvur etmasdan turib uning mazmun-mohiyatini anglash mahol. Hatto, kezi kelganda bittagina unurning e`tibordan chetda qolishi ham butunning mazmun-mohiyatini o`zgartirib yuborishi mumkin. Zero, struktura mazmunning mantiqiy tashkillanishidirki, o`sha mantiqni o`zlashtirmasdan turib badiiy asardagi mazmun jilolarini ilg`ash dushvordir.

Tayanch tushunchalar: “Adabiy asar”, “badiiy asar”, “adabiy badiiy asar”; “belletristika”, “bestseller”. nutqiy janr, badiiy kommunikatsiya, sistem butunlik.

Adabiyotlar:

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O`qituvchi, 2005.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
3. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
4. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
5. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.:Фан,1979
6. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

5-mavzu. Syujet va syujetlilik

1. Syujet haqida tushuncha.
2. Syujet turlari.
3. Syujet komponentlari.
4. Konflikt va uning turlari.

Syujet (frans. — predmet, "asosga qo'yilgan narsa") badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri sanalib, badiiy asardagi bir- biriga uzviy bog'liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti- harakatlaridan tarkib topuvchi voqealar tizimini anglatadi. Umuman, syujetlilik badiiy adabiyotning xos xususiyatlaridan biri bo'lib, barcha turdagi badiiy asarlarda ham syujet mavjuddir. Faqat shunisi borki, har bir turda, janrda syujet o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, aksariyat lirik she'rlarda voqealar tizimi mavjud emas, biroq ularda o'y-fikrlar, his-kechinmalar rivoji kuzatiladiki, bu ularning syujetini tashkil qiladi. Shuningdek, ba'zan kichik hajmli hikoya va novellalardagi syujet ham "voqealar tizimi" degan ta'rifga muvofiq kelmaydi: bunda bir hayotiy holat ichidagi o'sish, rivojlanish kuzatiladi (Mas.: Cho'lponning "Taraqqiy", A.Qahhorning "Bemor" hikoyalari). Shu xil holatlarni ko'zda tutgan holda adabiyotshunoslikda voqeaband syujet va voqeaband bo'lmagan syujet turlari ajratiladi. Yana shuni aytish kerakki, ayrim adabiyotshunoslar (mas., G.Pospelov) fikricha, syujet epik hamda dramatik asarlarga xos bo'lib, lirik asarlar syujetga ega emas. Boshqalar syujet deb atagan lirik asardagi o'y-fikrlar, his- kechinmalar rivojini ular kompozitsiya bilan bog'lab tushuntiradilar. Ya'ni, bu o'rinda lirik asar kompozitsiyasi syujet (voqealar tizimi) o`rnini bosadi, o'y-kechinmalarni muayyan tartibda uyushtiradi. Bu xil qarashning qulayligi shundaki, u ishda terminologik chalkashliklardan qochishga, "syujet" deganda asarda tasvirlangan voqealar tizimini tushunishga imkon beradi. Kursimiz davomida biz ham shu xil qarashdan kelib chiqamiz va "syujet" deganda ko'proq epik va dramatik asarlarga xos bo'lgan syujetni, voqealar

tizimini tushunamiz.

Mavjud darslik va qo'llanmalarda syujetga M.Gorkiy tomonidan berilgan ta'rif keltiriladiki, unga ko'ra syujet "u yoki bu xarakterning, tipning tarixiy rivojlanishi, tashkil topib borishidir". Biroq, ma'lumki, barcha badiiy asarlarda ham xarakter rivojlanishda, o'sish va shakllanishda ko'rsatilmaydi. Misol uchun A.Qahhorning mashhur "O'g'ri" hikoyasini olib ko'raylik. Ma'lumki, bu hikoyada xarakterlar tayyor holda beriladi, voqea davomida rivojlanmaydi, — syujet bu o'rinda voqeaning ichki rivojini namoyon etadi, xolos. Demak, M.Gorkiyning syujetga bergan ta'rifi universal bo'lolmaydi, u ayrim tipdagi asarlarga (mas., "Qutlug' qon", "Kecha va kunduz") nisbatangina to'g'ri keladi. Modomiki biz "syujet" deganda epik va dramatik asarlarga xos syujetni nazarda tutarkanmiz, unda syujet asardagi "bir-biriga bog'liq voqealar tizimi" yoki "konkret holat, bitta voqeaning ichki rivoji sifatida tushunilgani to'g'riroq bo'ladi. Shu bilan birga, syujet voqealari davomida personajlar xarakterining ochilishi, shakllanishi ham bor narsa. Faqat bunga syujetning badiiy asardagi funksiyalaridan biri sifatida qarash haqiqatga yaqinroq, uni syujetning mohiyati sifatida tushunish xatodir.

Syujetning badiiy asardagi funksiyalari haqida so'z ketganda, avvalo, uning *asar problemasini badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materialini uyushtirib berishini* aytish kerak. Demak, syujet asarda mavzuni shakllantirgani holda, uning qanday bo'lishi mazmunga, muallifning ijodiy niyatiga bog'liq bo'lib qoladi. Masalan, A.Qodiriy "O'tkan kunlar" uchun tanlagan syujetda Otabekning Toshkentdan, Kumushning Marg'ilondan bo'lishi — ijodiy niyat ijrosi uchun eng maqbul (optimal) variant. Negaki, romanning o'zagi bo'lmish "ishqiy- maishiy" syujet chizig'ining Toshkent - Marg'ilon orasida kechishi yozuvchiga o'zini o'ylatgan problemalar tadqiqi uchun zarur voqealarni asarga olib kirish imkonini yaratadi. Jumladan, Otabekning dor ostiga borishi, Toshkent isyoni, qipchoq qirg'ini kabi voqealar asarga hech bir zo'rakiliksiz, o'quvchi xayolini band etgan Otabek— Kumush liniyasiga uzviy bog'langan holda olib kiriladi va, muhimi, ular adibga shaxs erki, millat erki, millat taqdiri muammolarini atroflicha badiiy tadqiq qilish, fikrlarini ifodalash imkonini yaratadi. Ko'rinadiki, syujetning badiiy asardagi eng muhim funksiyasi — badiiy konsepsiyani shakllantirish va ifodalashga xizmat qilishida namoyon bo'lar ekan.

Badiiy asar syujeti personajlarning "harakat"laridan tarkib topadi. Ma'lumki, keng ma'noda "harakat" so'zi vaqt birligi davomida kechuvchi har qanday jarayonni anglatadi. So'zning biz ishlatayotgan maxsus ma'nosi ham mohiyatan shunga yaqin: "harakat" istilohi ostida personajlarning makon va zamonda kechuvchi xatti-harakatlari ham, ruhiyatidagi o'y-fikrlar, his-kechinmalar rivoji ham tushuniladi. Demak, "harakat"ning o'zi ikki turli ekan. Shunga muvofiq, bu harakat tiplaridan qaysi biri yetakchilik qilishiga qarab syujetning ikki turi ajratiladi: a) "tashqi harakat" dinamikasiga asoslangan syujet va b) "ichki harakat" dinamikasiga asoslangan syujetlar.

Tashqi harakat dinamikasiga asoslangan syujetlarda personajlarning muayyan maqsad yo'lidagi xatti-harakatlari, kurash va to'qnashuvlari, hayotidagi burilishlar tasvirlanadi, shu asosda ularning taqdirida, ijtimoiy mavqeida muayyan o'zgarishlar yuz beradi. Sodda qilib aytsak, bu xil syujetli asarlarda voqea to'laqonli tasvirlanadi, u o'z holicha ham badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Kelib chiqishi jihatidan syujetning bu turi qadimiyroq, xalq og'zaki ijodidagi sehrli ertaklar, rivoyatlar, dostonlar, shuningdek, mumtoz she'riyatimizdagi dostonlarning ham shu xil syujetga egaligi buning dalilidir. Zamonaviy o'zbek nasrida ham syujetning bu tipi kengroq tarqalgan: "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon", "Kecha va

kunduz", "Qutlug' qon", "Sarob" — bularning barida tashqi harakat dinamikasi yetakchilik qiladi. Ayni paytda, bu asarlarda "ichki harakat" dinamikasi ham kuzatiladi, biroq u mavqe jihatidan syujet tipini belgilashga ojizlik qiladi. Syujetning ikkinchi tipiga asoslangan asarlar adabiyotimizda ancha keyin, 80-yillardan boshlab maydonga kela boshladi. Hozircha, syujetning mazkur navi nasrning kichik shakllarida, shuningdek, bir qator dramatik asarlarda (masalan, Sh.Boshbekovning "Taqdir eshigi", "Eshik qoqqan kim bo'ldi" pesalari) sinab ko'rildi. Xususan, A.A'zamning "Bu kunning davomi", "Asqartog' tomonlarda" nomli qissalarida voqealar o'z holicha emas, personaj ruhiyatidagi jarayonga turtki berishi jihatidan ahamiyat kasb etadi. Asar davomida personajlar hayotida, taqdirida yoki ijtimoiy holatida emas, uning ruhiyatidagina burilishlar, o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Badiiy asarda tasvirlangan voqealar bir tizimga bog'lanar ekan, ular orasida asosan ikki turli munosabat kuzatiladi. Syujetdagi voqealarning o'zaro munosabatiga ko'ra *xronikali va konsentrik* syujet turlari ajratiladi. Xronikali syujetda voqealar orasida vaqt munosabati (A voqea yuz berganidan so'ng B voqea yuz berdi) yetakchilik qilsa, konsentrik syujet voqealari orasida sabab-natija munosabati (A voqea yuz bergani uchun B voqea yuz berdi) yetakchilik qiladi. Kelib chiqishiga ko'ra xronikali syujetlar qadimiyroq sanaladi. Xronikali syujet qahramon taqdirini davriy izchillikda, uning xarakterini rivojlanishda ko'rsata olishi jihatidan ustunlik qiladi. Shu bois ham katta epik asarlarda ko'proq xronikali syujet qo'llaniladi. Syujetning mazkur turi epik ko'lamdorlikni ta'minlashga ham katta imkon yaratadi. Zero, bunda asosiy syujet bilan yondosh holda yordamchi syujet chiziqlarini ham yurgizish, juda katta hayot materialini qamrab olish imkoniyatlari mavjud. Xronikali syujetda asarning "badiiy vaqt"i istalgancha kengaytirilishi mumkin: unda "parallel vaqt"da kechayotgan voqealarni tasvirlash, retrospeksiya usulidan — zamonda ortga qaytish usulidan foydalanish imkoniyatlari ancha keng. Shunindek, xronikali syujetga qurilgan asarga syujetdan tashqari unsurlar, muallif mushohadalari, tafsilotlarni tabiiy ravishda kiritish, badiiy matnga singdirib yuborish mumkin. Sanalgan xususiyatlarni, masalan, S.Ayniyning "Qullar", P.Qodirovning "Yulduzli tunlar" asarlarida kuzatish mumkin bo'ladi.

Konsentrik syujet voqealari bitta asosiy voqea tegrasida aylanishi bilan xarakterlanadi. Xronikali syujetdan farq qilaraq, bunda voqealar yetakchiligi kuzatiladi. Sababi, konsentrik syujet konflikt asosida syujetning shiddat bilan rivojlanishini, uning yechimga tomon intilishini taqozo qiladi. Syujetning bu turi badiiy asar qurilishining mukammal, asarning o'qishli va qiziqarli bo'lishiga imkon beradi. Ya'ni, bu xil syujet o'quvchi diqqatini bitta nuqtada tutib turadi, o'qish jarayonidagi faolligini oshiradi. Buning yorqin misoli sifatida detektiv asarlarni ko'rsatish mumkin. Detektiv asarlarning aksariyatida syujet voqealari konkret hodisa atrofida aylanadi, o'quvchi xayolini shu hodisaning sabablarini, qay tarzda yuz bergani bilish istagi egallaydi, bu savollarga o'zicha javob izlaydi, o'zi topgan javobning qay darajada to'g'riligini bilmoqchi bo'ladi — bularning bari o'quvchini asarga bog'laydi qo'yadi. Konsentrik syujet nisbatan qisqa vaqt ichida kechgan voqealarni qamrashi, yondosh syujet chiziqlarini kiritish imkoniyatlarining kamligi bilan ham xarakterlanadi. Sanalgan xususiyatlarni O.Yoqubovning "Muqaddas", "Billur qandillar", "Ulug'bek xazinasini" kabi asarlari misolida kuzatish mumkin.

Aytish kerakki, syujetlarni yuqoridagicha ikki turga ajratilsa-da, bu ikki turga xos xususiyatlar ko'proq aralash holda zuhur qiladi. Zero, xronikali syujet voqealari orasida sabab-natija (oldin yuz bergan voqea keyin yuz bergan voqeaga qisman sabab bo'lib keladi) munosabati, konsentrik syujet voqealari orasida vaqt munosabati (natija sababdan keyin keladi) kuzatilishi tabiiy. Demak, konkret asardagi syujet tipini belgilashda mazkur munosabatlarning

qaysi biri yetakchi mavqega egaligi e'tiborga olinishi lozim. Ba'zan asarda har ikki tipdagi syujet xususiyatlari uyg'un holda namoyon bo'ladi va ayni shu uyg'unlik uning jozibasini ta'minlagan muhim omil bo'lib qoladi. Xususan, A.Qodiriyning "O'tkan kunlar", Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanlarida shu xil uyg'unlikni ko'ramiz. Har ikki romanda ham xronikalilik yetakchi bo'lgani holda, konsentrik syujet xususiyatlaridan maksimal foydalanilganki, bu o'rinda qorishqlik har ikki tipga xos eng yaxshi jihatlardan foydalanish asosida asarning badiiy mukammal bo'lishiga xizmat qiladi.

Badiiy asar syujeti ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminatsiya, yechim singari unsurlardan tarkib topadi. *Ekspozitsiya* syujetning boshlanish qismi bo'lib, o'quvchini asar voqealari kechadigan joy, qahramonlar, asar konflikti yetilgan shart-sharoitlar bilan tanishtiradi. Aytish kerakki, ekspozitsiya hajm e'tibori bilan turlicha bo'lishi va asarning turli o'rinlarida kelishi, ba'zan umuman tushirib qoldirilishi mumkin. Masalan, "Mehrobdan chayon"da ekspozitsiya juda katta o'rinni — xondan sovchilar kelgunga qadar bo'lgan epizodlarni o'z ichiga olsa, "Qutlug' qon"da u juda qisqa va tugundan keyin beriladi, "Qo'shchinor chiroqlari"da esa ekspozitsiya umuman tushirib qoldiriladi.

Tugun asar voqealarining boshlanishiga turtki bo'lgan voqea, asar konflikti qo'yilgan joydir. Ekspozitsiyadan farqli o'laroq, tugun syujetning zaruriy elementi sanaladi, ya'ni u syujetda har vaqt hozirdir. Faqat ayrim hollarda, xususan, ba'zi xronikali syujetlarda, shuningdek, "ichki harakat" dinamikasi asosidagi syujetlarda u yetarlicha bo'rtib ko'rinmasligi mumkin. Tugun, odatda, asarning boshlanishida, ekspozitsiyadan keyin beriladi. Ba'zan, muayyan badiiy-estetik maqsadni ko'zda tutgan holda, uning o'rni o'zgartirilishi ham (masalan, "O'tkan kunlar" romanida Otabek bilan Kumushning daf'atan uchrashib qolishi — asarning tuguni, biroq bu voqea birinchi bo'lim nihoyasida bayon qilinadi) mumkin. Shunisi ham borki, ba'zi katta hajmli asarlar syujetida bir emas, bir nechta tugunga duch kelishimiz ham mumkin. Masalan, "Kecha va kunduz"da Akbaralining Zebiga sovchi qo'yishi bitta tugun bo'lsa, Miryoqubning Maryamga ishq tushgani ikkinchi tugunni tashkil qiladi. Bundan anglashiladiki, asarda mavjud syujet liniyalari ba'zan o'z tuguniga ega bo'lishi mumkin ekan.

Tugundan keyingi voqealar zanjiri *voqea rivoji* deb yuritiladi. Odatda syujet voqealari bosqichma-bosqich rivojlantirib boriladi. Asardagi voqealar rivojining eng yuqori nuqtasi, undagi konflikt benihoya kuchaygan o'rni kulminatsiya deb yuritiladi. Masalan, "Mehrobdan chayon"da Anvarning xon bilan to'qnashuvi kulminatsion nuqta sanaladi. Ayni shu nuqtada qahramonning muhit bilan ziddiyati o'zining eng yuqori darajasiga ko'tariladi va o'z ifodasini topadi. Kulminatsiya endi asar voqealarining yechimga tomon intilishini, bir tomonga hal bo'lishini taqozo qiladi. Yechim syujet voqealari rivojining yakuni, ularning nihoyasida qahramonlar ruhiyatida, taqdirida yuzaga kelgan holatdir. Yechimda konfliktli holat, qahramonlar orasidagi ziddiyatlar o'zining badiiy yechimini topadi. Biroq buni qoida maqomida tushunmaslik lozim. Sababi, bu xil yechim ko'proq makon va zamonda cheklangan syujetlarga (dramatik asarlar, shuningdek, konsentriklik darajasi yuqori bo'lgan epik asarlar) xosdir. Ko'plab asarlarda esa yechimdan so'ng ham ziddiyatlar, qahramonlar taqdiridagi chigalliklar hal qilinmaganicha qolaveradiki, bu o'quvchini o'ylashga, mushohada qilishga undaydi. Ya'ni, tom ma'nodagi yechimning mavjud emasligi asarning ta'sir kuchini, o'quvchining ijodiy faolligini oshirishga xizmat qiluvchi usulga aylanadi. Masalan, P.Qodirovning "Erk", O.Yoqubovning "Matluba", "Qanot juft bo'ladi", X.Sultonovning "Saodat sohili" kabi qissalarida xuddi shunday holga duch kelinadi. Demak, yechimni asarda qo'yilgan konfliktning echimi sifatida emas, balki undagi voqealar rivojining yakuni, natijasi sifatida

tushunilgani to'g'riroq bo'ladi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ldiki, *tugun, voqea rivoji va kulminatsiya syujetni tutib turuvchi asosiy unsurlar* sanaladi va ular har qanday syujetda mavjud bo'ladi. Ekspozitsiya bilan echim esa syujetning shart bo'lmagan elementlari bo'lib, ularning asarda bo'lish yoki bo'lmasligi yozuvchining ijodiy niyati, ijodiy individualligi, badiiy tasvir va talqin yo'sini bilan bog'liqdir.

Ayrim adabiyotlarda *prolog* va *epilog* ham syujet elementi sifatida ko'rsatiladi. Shuningdek, ba'zi asarlar borki, ularda qahramonlarning asarning syujet vaqtidan oldingi (oldingi tarix — "предистория") yoki keyingi hayoti (keyingi tarix — "последующая история") haqida ma'lumot beriladi (yoki tasvirlanadi)ki, ular ham syujet elementlari qatorida sanaladi. Biroq bu unsurlar syujetga bevosita bog'liq emas, ular ko'proq kompozitsiyaga aloqador elementlardir. Masalan, "O'tkan kunlar"dagi muqaddima, "Kecha va kunduz"dagi bahor lavhasi — prolog, "O'tkan kunlar" romanidagi Otabekning qabristonda Zaynab bilan to'qnash kelishi — epilog, uning keyingi hayoti haqidagi ma'lumotlar "keyingi tarix" sifatida olinishi mumkin.

Adabiyotshunoslikda "syujet" va "fabula" istilohlarini ishlatishda turlichalik bor: ayrim adabiyotshunoslar bu ikki istilohni sinonim sifatida ishletsalar, boshqalari farqlaydi. Xususan, rus formal maktabi vakillari "fabula" deganda asarda tasvirlangan voqealarning hayotda yuz berish tartibini, "syujet" deganda esa ularning asarda joylashtirilish tartibini tushunadilar. Voqealarning hayotda yuz berish tartibi bilan ularning asarda joylashtirilish tartibini farqlash badiiy asar qurilishini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Biz ham o'z ishimizda buni farqlagan holda, istilohiy chalkashliklardan qochish maqsadida voqealarning asarda joylashtirilish tartibini "*syujet kompozitsiyasi*" deb yuritamiz.

Ma'lumki, badiiy asarlarda ko'pincha voqealarning hayotda yuz berish tartibi o'zgartiriladi. Albatta, bunda yozuvchi muayyan badiiy-estetik maqsadni ko'zlaydi. Masalan, "O'tkan kunlar" romanidagi voqealarning hayotda yuz berish tartibi nuqtayi nazaridan Otabek bilan Kumushning tasodifiy uchrashuvi romanning boshlanishida berilishi lozim edi. Biroq A.Qodiriy bu tartibni o'zgartirib, uni birinchi bo'lim oxirida, to'y tasviridan keyin beradi. Bu bilan adib nimaga erishadi? Romanning boshlanishidan Otabekning xatti-harakatlarini diqqat bilan kuzatgan, Rahmatjon va Homid bilan karvonsaroydagi suhbatda Qutidorning qizi tilga olinishi bilan allanechuk bezovtalanganini sezgan, Hasanali bilan birga uning uyqusida alahlashlariga guvoh bo'lgan, Qutidorning qiziga unashtirilganini eshitganda "qaysi qiziga" deya bezovtalanganini ko'rgan o'quvchi buning sababini, sababchisini bilishga intiladi, asarni yanada sinchiklab o'qiydi, unga butun vujudi bilan bog'lanib qoladi. Rivoyadagi "sirlilik" o'quvchi Kumushning xatti-harakatlarini, uning o'ychanligi-yu ariq suvi bilan sirlashishlarini, qizlar majlisidagi bo'zlashlarini kuzatganda yana bir bahya ortadi. Nihoyat, Kumushning "Siz o'shami?" degan hayrat to'la so'zlarini eshitgach, o'quvchi dilidagi taxmini to'g'ri chiqqaniga amin bo'ladi, qoniqish hosil qilib turgan payti adib ham o'sha tasodifiy uchrashuvdan so'z ochadi. Ko'ramizki, oddiygina shu usul o'quvchining ijodiy faolligini oshiradi, uni qahramonlar ruhiyatiga yaqinlashtiradi, asarning jozibasi-yu ta'sir kuchini oshiradi. "O'tkan kunlar" misolida ko'rilgan usul *retrospeksiya* deb atalib, uning mohiyati shuki, bunda yozuvchi syujet voqealarini to'xtatib o'tmishga, ilgari bo'lib o'tgan voqealar tasviriga o'tadi. A.Qodiriy mazkur usulni romanning bittagina o'rnida qo'llagan bo'lsa, ba'zi asarlarning syujet qurilishida retrospeksiya yetakchi mavqe egallab, ularda asarning badiiy vaqti bilan o'tmish navbatma-navbat berib boriladi. Masalan, M.M.Do'stning "Galatepaga qaytish", X.Sultonovning "Oddiy kunlarning birida", E.A'zamovning "Bayramdan boshqa kunlar" qissalarida shu xil syujet qurilishiga duch kelamiz.

Bundan ko'rinadiki, syujet qurilishida badiiy vaqtni turli yo'sinlarda berish usuli ancha keng qo'llanilar ekan. Ayni shu o'rinda badiiy vaqt va uning ko'rinishlari xususida to'xtalib o'tishimiz maqsadga muvofiq ko'rinadi.

Ma'lumki, badiiy asarda tasvirlanayotgan voqealar makon va zamonda kechadi, shunga ko'ra adabiyotshunoslikda *"badiiy vaqt"* tushunchasi keng qo'llaniladi. Avvalo, badiiy asarda tasvirlanayotgan voqealarning yuz berish vaqti bilan ularni hikoya qilish vaqtini farqlash kerak. Biz shartli ravishda asardagi voqealarning yuz berish vaqtini *"syujet vaqti"*, asar voqealarining hikoya qilinish vaqtini *"kompozitsiya vaqti"* deb oladigan bo'lsak, u holda bu ikkisi har vaqt ham bir-biriga mos kelmasligi ko'riladi. Chunki asar (bu o'rinda epik asarlar nazarda tutiladi) ustida ishlayotgan yozuvchi ijodiy niyatini amalga oshirish yo'lida *"badiiy vaqt"* imkoniyatlaridan turli yo'sinlarda foydalanishi mumkin. Deylik, u zarur o'rinda asar vaqtdan chekinib, o'tmishda yuz bergan voqealarni tasvirlashi (*"retrospektiv vaqt"*), yuz berishi jihatidan bir paytga to'g'ri keladigan voqealarni navbati bilan tasvirlashi (*"parallel vaqt"* — bu asosiy syujet chizig'iga nisbatan olinadi) mumkin. Asar syujetidagi voqealar o'quvchi tasavvurida uzluksizlik illyuziyasini hosil qilgani (shu bois ham biz syujet voqealari haqida gapirganda *"keyin bunday bo'ladi"* deymiz, *"shuncha vaqtdan keyin bunday bo'ladi"* demaymiz) holda, haqiqatda ularning orasida katta vaqt bo'shlig'ining bo'lishi tabiiydir. Masalan, S.Ayniyning *"Qullar"* romanida bir asrdan ziyod, *"Mehrobdan chayon"*da esa atigi olti oyga yaqin vaqt davomida kechgan voqealar qalamga olinadi. Shunga qaramay, bu ikki roman bir-biridan hajm (yoki hikoya qilinish vaqti) jihatidan unchalik katta (ularda tasvirlangan vaqtga mutanosib ravishda) farq qilmaydi. Zero, xronikali syujet asosiga qurilgan *"Qullar"*da kompozitsiya vaqti voqealarning yuz berish vaqtining uzunligi hisobiga cho'zilsa, konsentrik syujet asosidagi *"Mehrobdan chayon"*da retrospektiv va parallel vaqtlar hisobiga kengaygan. Demak, badiiy vaqt — shartli tushuncha, bu shartlilik syujet vaqtini kompozitsiya vaqti doirasiga sig'dirish talabi bilan yuzaga keladi.

Badiiy asar syujeti voqealardan, voqealar esa personajlarning xatti- harakatlari, o'zaro murakkab munosabatlari, ziddiyatlaridan tarkib topgani bois ham uni hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqealar sistemasi sifatida ta'riflanadi. Syujet bilan konflikt orasida ikkiyoqlama aloqa kuzatiladi: bir tomondan, syujet konfliktlarni umumlashtirib namoyon qiladi, ikkinchi tomondan, konflikt syujetni harakatga keltiruvchi asosiy kuch sanaladi. Ko'rinadiki, syujet va konflikt badiiy asarda uyg'unlashadi, biri ikkinchisini taqozo qiladi. *Konflikt* (lot. to'qnashuv) deganda badiiy asar personajlarining o'zaro kurashlari, qahramonning o'z muhiti bilan ziddiyatlari, shuningdek, uning ruhiyatida kechuvchi qarama-qarshiliklar tushuniladi. Badiiy asar voqelikni badiiy aks ettirgani va uning markazida inson obrazi turgani uchun ham insonning real hayotida mavjud konfliktlarning bari unda badiiy aksini topadi. Shu nuqtayi nazardan badiiy konfliktning uchta turi farqlanadi:

1. Xarakterlararo konflikt.
2. Qahramon va muhit konflikti.
3. Ichki(psixologik) konflikt.

Aytish kerakki, konfliktning mazkur turlari badiiy asarda aralash holda zuhur etadi va o'zaro uzviy aloqada bo'ladi: biri ikkinchisiga o'tadi, biri ikkinchisini keltirib chiqaradi, biri ikkinchisi orqali ifodalanadi va h. Ya'ni, qahramonning muhit bilan konflikti uning boshqa personajlar bilan to'qnashuvlari, ruhiyatidagi ziddiyatli jarayonlar tasviri orqali ochib beriladi. Masalan, Cho'lponning *"Kecha"* romanidagi Miryoqub — o'z muhiti bilan ziddiyatga kirishgan qahramon. Miryoqubning muhit bilan ziddiyati uning Akbarali bilan o'zaro ziddiyatli munosabatlari fonida yetishadi, ayni shu munosabatlar qahramon ruhiyatidagi murakkab

jarayonga — o'y- fikrlar kurashiga turtki beradi. Konfliktning barcha turlari ham qahramonni muayyan bir harakatga undaydi, ayni shu narsa konfliktni syujetni yurgizuvchi kuch sifatida talqin qilishga imkon beradi. Buni yana Miryoqub misolida ko'rishimiz mumkin: Akbarali bilan ochiq to'qnashuv darajasiga yetmagan ziddiyati Miryoqubni harakatga — o'zini valine'mati bilan qiyoslash asosida o'zining kimligini, hayotdagi o'rnini anglashga undadiki, uning ruhiyatida murakkab o'ylov jarayoni ("ichki harakat") boshlandi. Bu o'ylovlar natijasida u o'zini ijtimoiy shaxs sifatida tanishga, o'zining ijtimoiy maqomini anglashga keldiki, bu endi uni faol ijtimoiy harakatga ("tashqi harakat") undashi tabiiy (uning jadidlarga xayrixoh mavqeni egallashi romanning ikkinchi kitobida Miryoqub ijtimoiy faoliyatda tasvirlanishi mumkin edi, degan taxminni paydo qiladi) ko'rinadi. O'z-o'zidan ravshanki, konflikt qahramonning qay yo'sin harakat qilishini ham belgilaydi va shu asosda syujet voqealarining qay tarzda rivojlanishiga ham ta'sir qiladi. Masalan, Otabek ruhiyatidagi ziddiyat shuki, u zamonasining ilg'or ziyolisi sifatida inson shaxsini hurmat qiladi va ayni choqda o'z davri, muhiti ta'siridan butkul holi ham emas. Natijada Otabek muhit bilan konfliktda (ota-onasi uni ikkinchi bor uylantirishga jazm qilganda qarshi turgani mohiyatan qahramon-muhit konflikti, faqat bu narsa ota-ona bilan munosabat orqali ifodalanadi) yon berdi: "bir bechorag'a ko'ra-bila turib jabr ham xiyonat..." bo'layotganini, Zaynab "qarshisida bir jonsiz haykal" bo'lishini bila turib, uylanishga rozilik berdi. Ya'ni, Otabek ruhiyatidagi eskilik va yangilik kurashida avvalgisining qo'li baland keldi: u o'sha damda Zaynab shaxsini, uning huquqini himoya qilolmadi. Keyinroq, Zaynabning o'ziga nisbatan muhabbatini bilgach, Otabek aybini chuqur his qildi, shu bois ham Kumushning qat'iy talablariga qaramasdan uning javobini berishga jur'at qilolmadi, natijada o'zi istamagani holda fojiaga yo'l ochib berdi. Ko'rinadiki, qahramon ruhiyatidagi ziddiyatlar uning muhit va shu muhitdagi kishilar bilan ziddiyati asosida yuzaga keladi, ayni paytda ularga faol ta'sir ham qiladi — syujetning u yoki bu tarzda rivojlanishini belgilaydi. Bu esa konflikt syujetni harakatlantiruvchi kuch ekanligini ko'rsatuvchi yorqin dalildir.

Tayanch tushunchalar: Syujet, syujet funksiyalari xronikali syujet konsentrik syujet syujet elementlari, konflikt kompozitsiya.

Adabiyotlar:

1. Каримова С. Композицион мукамаллик йулида // Ўзбек тили ва адабиёти.-1991.-№6.-Б.54-58
2. К.Турдиева. Асар сюжети ва композицияси ҳақида // Тил ва адабиёт таълими 2001.-№3. Б. 23-27.
3. Қурбонов Т. Портрет яратиш услуби ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти.-1996.-№5.-Б.47
4. Умарова М. Тарихий драмада бадий вaқт// Ўзбек тили ва адабиёти.-2004.-№4.-Б.56-59
5. Қўшжонов М. “Кеча ва кундуз” романида образлар тизмаси// Ўзбек тили ва адабиёти.-1992.-№3-4.-Б.56-59
6. Успенский Б. Поэтика композиции.- М., 1970
7. Шкловский В. О теории прозы.-М.,1983
8. Литературный энциклопедический словарь.-М.,1987
9. Введение в литературоведение.-под.ред Г.Поспелова.- М.,1987.

7-mavzu. Poetik nutq xususida

1. "Poetik nutq" tushunchasi haqida.
2. Badiiy nutqning boshqa nutq tiplari bilan munosabati
3. Badiiy nutq sathlari.
4. Badiiy nutq shakllari

"Poetik nutq" tushunchasi haqida. Yirik rus filolog olimi G. Vinokur badiiy asar tili nima degan savolga jo'ngina qilib: "Badiiy til deganda badiiy asarlar yozishda ishlatiladigan til tushuniladi deb yozgan edi". Tabiiy bir savol tug'iladi: badiiy asarlar yozishda ishlatiladigan til "umumxalq tili", "milliy til", "adabiy til" atamaları bilan yuritiluvchi, biz kundalik aloqa-aralashuvda foydalanadigan tildan boshqami, boshqa bo'lsa nimasi bilan farqlanadi? Bu savolga javob berish uchun har ikki til bajarayotgan funksiyalardagi farq va mushtaraklikka diqqat qilish zarur. Kundalik muloqotda ishlatiluvchi til ham, badiiy til ham informatsiya etkazish va informatsiya olishga xizmat qiladi. Biroq bu o'rinda o'sha etkazilayotgan informatsiyaning tabiatiga diqqat qilish zarur. Muloqot tili etkazgan informatsiya oddiy informatsiya bo'lsa, badiiy til badiiy informatsiyani etkazadi, shunga ko'ra, muloqot tili aloqa-aralashuv vositasi bo'lsa, badiiy til badiiy muloqotning amalga oshishiga xizmat qiladi.

Qanday qilib badiiy til etkazayotgan informatsiya badiiy informatsiyaga aylanadi? Bu savolga javob berish uchun poetik tilning spetsifik (belgilovchi) xususiyatlariga diqqat qilish zarur. Poetik tilning o'ziga xosligini belgilovchi eng muhim spetsifik xususiyatlari sifatida obrazlilik va emotsionallikni ko'rsatish lozim.

Poetik til deyilganda ko'pchilik (ayniqsa, adabiyotshunoslikdan yiroq kishilar) go'zal tashbehu istioralar yoxud boshqa tasvir va ifoda vositalari (o'xshatish, metafora, ramz va h.) ishlatilgan, bezakdor, bo'yoqdor, jimjimador tilni tushunadi. Suhbat asnosi sal chiroyliroq, jimjimadorroq gapirgan kishiga nisbatan ba'zan "ja-a badiiy qilib gapirarkanmi" qabilidagi ta'nalarni eshitib qolishimiz ham shu xil tushunishning natijasidir. Aslida esa bu yanglish tasavvurdir. Zero, ayrim asarlar borki, ularda bu xil vositalar ishlatilmasligi yoxud juda kam bo'lishi mumkin, biroq bu bilan shu asar tili badiiylikdan mahrum bo'lib qolmaydi. Masalan, A. Oripovning "Xotiroti" she'ridan olingan bir parchaga e'tibor qilaylik:

Uydan ketganimga o'n yil bo'libdi,
O'n yil qishlog'imdan yuribman uzoq.
Men yurgan yo'llarda o'tlar unibdi,
Ko'milib bo'libdi men kezgan so'qmoq.

Mazkur parchaning badiiy asardan olingani, uning badiiy tilda insho etilgani shubhasiz. Biroq, e'tibor berilsa, unda ishlatilgan til unsurlari ham biz kundalik muloqotda ishlatadigan unsurlardan farqli emasligi, unda badiiy vositalar ishlatilmagani ko'riladi. Tajriba uchun shu parchada berilgan informatsiyani kundalik muloqotda ishlatiluvchi tilga o'girib ko'raylik va tasavvur qilingki, bu gaplarni kundalik muloqot paytida sizga kimdir gapirmoqda: "- Uydan ketganimga o'n yil bo'libdi. O'n yil qishlog'imdan uzoq yuribman. Men yurgan yo'llarda o'tlar unib, men kezgan so'qmoq ko'milib bo'libdi".

Ko'rib turganingizdek, biz bu erda she'rdagi so'zlarni aynan keltirdik, bu erda bironta so'z o'zgartirilgani yo'q. Shartga ko'ra, agar o'zgartirilgan parchadagi gaplarni sizga kimdir kundalik muloqotda aytayпти, deb faraz qilsak, bu parcha badiiylikdan mahrum bo'lgani, uning endi badiiy informatsiya etkazmayotgani aniq anglashiladi. Xo'sh, nima uchun bir xil so'zlardan tarkib topgan ikki parchaning birini badiiy tilda yozilgan deymiz-u, ikkinchisini badiiylikdan mahrum hisoblaymiz? Gap shundaki, keyingi parchadagi gaplarni eshitganimizda biz o'zga odam etkazayotgan informatsiyani tushuncha shaklida qabul qilamiz, o'sha odamning ayni paytdagi his-tuyg'ularini ham informatsiya shaklida qabul qilamiz. Endi she'rdan olingan parchaga o'tsak. She'rni o'qishni boshlaganimizda birinchi satrdanoq o'quvchiga mahzunlik kayfiyati inadi, uning tasavvurida uzoq vaqt qishlog'idan ayro yurgan, endi qishlog'iga qaytib

mahzun kezinayotgan va hayot haqida o'ylarga cho'mgan lirik qahramon gavdalanadi. O'quvchi o'sha o't bosgan yo'llarni, ko'milib bo'lgan so'qmoqni ko'radi, lirik qahramon bilan birga yoki o'zini uning o'rniga qo'ygan holda o'sha so'qmoqda kezinadi, uning kechinmalarini qalbdan o'tkazadi. Ya'ni, u yangi bir olamda — til unsurlari vositasida yaratilgan badiiy reallikda yashaydi. Badiiy reallik esa voqelikning oddiygina aksi emas, balki uning ijodkor qalbiyu ongida qayta yaratilgan aksi — badiiy obrazdir. Bu obrazda esa ijod onlarida shoir qalbida kechgan his-tuyg'ularu o'y-fikrlar badiiy til vositasida muhrlandi, o'quvchini o'sha holatga olib kiruvchi tashqi bir manzara tasvirlandi. Boshqacha aytsek, ijodkor tasavvurida yaralgan obraz badiiy so'z vositasida moddiylashadi, shu bois ham badiiy til obraz yaratish vositasi sanaladi. Agar ilmiy, rasmiy va h.k. uslublarda etkazilgan informatsiya tushunchalar orqali berilsa, badiiy asarda etkazilayotgan informatsiya obrazli, hissiyotga yo'g'rilgan informatsiyadir. Demak, badiiy tilning belgilovchi xos(spetsifik) xususiyatlari obrazlilik (tasviriylik) va emotsionallik ekan.

Badiiy nutqning boshqa nutq tiplari bilan munosabati.Navbatdagi masala — "badiiy til", "adabiy til" va "milliy til" munosabati. Ma'lumki, umumxalq tili (milliy til) deganda o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi — yashash xududi, ijtimoiy tabaqaga mansubligi, mashg'ulot turi va h. qat'iy nazar foydalanadigan til tushuniladi. Adabiy til deganda esa umumxalq tilining grammatik, imloviy va orfoepik jihatlardan me'yorlashtirilgan shaklini tushunamiz. Badiiy til umumxalq tili bazasida shakllanadi va qisman adabiy til me'yorlariga yaqinlashadi. Shu bilan birga, badiiy til adabiy til me'yorlaridan o'rni bilan chekinadi(mas., shevaga xos unsurlarning ishlatilishi). Badiiy til o'zida milliy adabiyotimizda uzoq davrlardan beri shakllanib kelgan an'analarning davomchisi sanaladi va shu bois ham unda uning o'zigagina xos bo'lgan unsurlar (an'anaviy sifatlashlar, ramz va majozlar, o'xshatishlar va h.) majmui ham mavjuddir.

Yuqorida ko'rganimizdek, badiiy til umumxalq tiliga asoslanadi, uni butkul yangi hodisa deb qaramaslik kerak. Biz kundalik muloqotda ishlatib yurganimiz odatiy so'zlardan badiiy so'z o'sib chiqadi. So'zning bevosita, odatiy ma'nosi badiiy asar matnida yangidan-yangi qirralarini namoyon qiladi, uning ma'no sig'imi benihoya kengayadiki, buni badiiy asarda tasvirlangan xususiy faktdan katta bir badiiy umumlashma kelib chiqishiga o'xshatsa bo'ladi. Bunga amin bo'lish uchun kundalik muloqotda aytilgan "Men kezgan so'qmoq ko'milib bo'libdi" degan jumla bilan misolga olingan she'rdagi "Ko'milib bo'libdi men kezgan so'qmoq" satri etkazayotgan badiiy informatsiyani qiyoslab ko'rish mumkin. Birinchi holda konkret so'qmoq, o'sha so'qmoqni odam yurmay qo'yanidan o't bosib ketgani nazarda tutilayotgani, ya'ni, tinglovchi informatsiyani faqat o'z ma'nosida qabul qilayotgani ravshan. Xuddi shu so'zlardan tarkiblangan satr esa ma'no sig'imi, o'quvchi xayolida qo'zg'ayotgan assotsiativ ma'nolar jihatidan benihoya keng. Chunki bu satr badiiy matn ichida keladi, baski, u butunning qismiga aylangan, demak, ma'no ottenkalari va hissiy bo'yog'i ham butun bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu bois ham "ko'milib bo'lgan so'qmoq" lirik qahramon uchun(she'r ruhiga kirgan, o'zini lirik qahramon o'rniga qo'ya olgan she'rxon uchun ham) oddiygina so'qmoq emas. She'rdagi "Ko'milib bo'libdi men kezgan so'qmoq" satri lirik qahramon xayolida o'sha so'qmoq bilan bog'liq xotiralarni jonlantiradi, beg'ubor va betashvish bolalik yoxud yoshlik sog'inchini, umrning o'tkinchiligini o'ylashdan kelgan mahzunlikni ifodalaydi.

Badiiy nutq sathlari.Badiiy tilning tasviriyligi nasriy(epik) asarlarda yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. Lirik asarlarda tasvirlangan tashqi manzara lirik qahramon ichki olamiga olib kiruvchi vositagina (ya'ni, unda voqelikning shu maqsadga etish uchun zarur fragmentlarigina qalamga olinadi) bo'lsa, epik asarlarda tasvirlangan badiiy voqelik o'zicha mustaqil, ob'ektivlashgan manzaradir. Shu bois ham epik asarlarda tasvirlangan ijodkor ko'zi bilan ko'rilgan voqelik o'quvchi xayolida ham jonlanadi. O'quvchi asar voqealari yuz berayotgan joy, qahramonlarning xatti-harakatlarini go'yo ko'rib turadi.

Lirik asar tilining emotsionalligi ko'proq lirik qahramonning konkret paytdagi (lirik asarda badiiy vaqtning juda qisqaligi, "hozir" bilan belgilanishini e'tiborga olish zarur) kayfiyati, holati, kechinmalari bilan bog'liq bo'lsa, epik asarda emotsionallikning namoyon bo'lishi

o'zgacharoq tarzda kechadi. Bunday emotsionallik birinchi galda tasvirlanayotgan predmet mohiyati bilan bog'liqdir. Epik asarda tasvirlanayotgan narsa, voqeaning o'zgarishi barobari emotsionallik ham o'zgarib boradi. Buni jonliroq tasavvur qilish uchun "O'tgan kunlar"dan olingan bir necha parchaga diqqat qilaylik:

"Og'ir tabi'atlik, ulug' gavalik, ko'rkam va oq yuzlik, kelishkan qora ko'zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit..." (Otabek)

"... uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuvoq soqol, o'ttiz besh yoshlarda bo'lg'on ko'rimsiz bir kishi..." (Homid)

"... qora zulfi par yostiqlarning turlik tomoniga tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jinggila kiprik ostidagi timqora ko'zlari bir nuqtaga tikilgan-da, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketgan nafis, qiyig' qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi bir oz qizilliqqa aylangan-da, kimdandir uyalgan kabi..." (Kumush)

"O'n etti yashar chamaliq, kulchalik yuzlik, oppoqqina, o'rtacha husnlik Zaynab qayin onasining tilak va sha'niga loyiq tavozi'-odoblari bilan bitta-bitta bosib dasturxon yoniga keldi..." (Zaynab)

Roman voqeligiga ilk bor kirib kelgan qahramonlarini A.Qodiriy o'quvchisiga ayni shu yo'sin taqdim qiladi. Tabiiyki, ularning har biriga nisbatan yozuvchining o'z hissiy munosabati bor va tasvirda bo'rtib turgan bu munosabat o'quvchi shuuriga singadi, uning qahramonlarga munosabatini belgilaydi. Otabek haqida gapirganda sezilib turuvchi ichki bir hurmat, Kumush tasviridagi shaydolik, Homid tasviridagi jirkanishga yaqin bir his, Zaynab tasviridagi ozroq kinoya — bularning bari tasvir predmeti o'zgargani barobari hissiy munosabatning ham mutanosib o'zgarishidan dalolat beradi. E'tibor bering-a, shu parchalarning o'ziyoq Zaynabni Kumush bilan qiyos qilgan kitobxonga keyingisi foydasiga hukm chiqarish imkonini bermaydimi?! Bu tasvirni o'qib "Zaynab — o'rtamiyona bir qiz, kelinbop qiz", degan fikr uyg'onar-u, biroq "firoqida ikki yillab sarson-sargardon yurishga, uni deya o'limga tik borishga, nihoyat, ko'yidagi o'limni-da yuksak saodat deb bilishga arzigulik qiz" degan fikr aslo kelmaydi. Ko'rinadiki, til vositasida yaratilgan tasvirda bo'rtib turgan hissiy munosabat yozuvchiga o'quvchining qahramonlariga o'zi istagandek munosabatda bo'lishini, asarining o'zi istagandek tushunillishini ta'minlash imkonini beradi. Demak, epik asarda emotsional tonallik muttasil o'zgarib, tovlanib turadiki, bu narsa mazmunning ifodalanishida ham, asarning qabul qilinishida ham muhim ahamiyatga ega. Epik asardagi emotsionallikning ikkinchi xili undagi sahna-epizodlar, dialoglar bilan bog'liqdir. Epik asar tarkibidagi sahna-epizodlar o'quvchi xayolida jonlanishi, qahramonlarning gap ohangi "eshitilshi" zarur. Qahramon nutqi intonatsiyasini "eshitilgan" o'quvchi ularning ruhiyatiga kira biladi, demakki, asarda tasvirlanayotgan voqea-hodisalar, qahramonlararo munosabatlar mohiyatini chuqur anglaydi. Yana "O'tgan kunlar"ga murojaat qilamiz. Otabek dushmanlaridan o'chini olib Toshkentga jo'nagach, usta Olim keltirgan xatlardan bor gapni anglaganlaridan so'ng Kumush bilan otasi o'rtasida kechgan suhbatga diqqat ilaylik:

"- Shu voqi'adan so'ng kuyavingiz aniq kelganmi edi?

- Kelgan edi, qizim.

- Bechorani nega xaydadingiz-da, nega meni, loaqal oyimni bu kelishdan xabardor qilmadingiz?

- Men uning kelishini boshqa gapka yo'yib, sizlarga bildirmagan edim...

- Qizingizni taloq qilgan bir kishini Toshkent degan joydan eshikingizga kelishi sizga g'arib tuyulmaganmi edi? - deb yana so'radi Kumush.

Qutidor uyalish va o'kinish orasida:

- Jaholat kelsa, aql qochadir, qizim,- deb qo'ydi".

Ota-bola o'rtasidagi bu suhbat kontekstidan xabardor didli kitobxon ularning gap ohanglarini "eshitib", shu orqali ularning ruhiy holati haqida tasavvur hosil qilishi tabiiy. Parchaga diqqat qilsak, Kumush ikki yillik hijronida qisman otasini ham aybli deb hisoblashi, shu narsa uning gap ohangidan sezilib turishini ko'ramiz. Ayni paytda, otasi ham buni his qiladi

va ichki bir noqulaylik, qizi oldida aybdorlik, hijolat hissini tuyub turadi. Parchani shu xil tushunishga imkon beradigan unsurlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: 1) ta'kidni kuchaytiruvchi vositalar(shu, aniq, -mi edi; takror qo'llanilayotgan "nega"), va 2) muallif izohlari. Demak, badiiy til unsurlari muallif izohlari bilan qo'shilgan holda qahramonlarning dialoglarda aytgan gaplari ohangini tasavvur qilish va shu asosda ularning ruhiyatini, kayfiyatini tushunish imkonini yaratar ekan. Personajlar o'rtasidagi dialog konkret hayotiy situatsiyada kechishi tufayli, birinchidan, hayotiy holatning hissiy bo'yoqdorligi dialog vositasida yanada boyitiladi; ikkinchidan, dialogning hissiy tonalligi hayotiy holat hissiy fonida anglashiladi. Demak, epik asardagi tasvir predmeti bilan bog'liq emotsionallik (ya'ni, muallif nutqidagi hissiylik) hamda qahramonlar nutqidagi emotsionallik bir-biriga bog'liq holda mavjud, ular bir-birini to'ldiradi va birlikda asarning umumiy hissiy tonalligini tashkil qiladi.

Badiiy asar tili haqida gap borganda uning yana bir jihati — differensatsiyalanganligiga (ya'ni, farqlangan) alohida to'xtalish zarur. Albatta, biz "badiiy asar tili" deganimiz holda, aslida gap badiiy nutq haqida borayotgani ma'lum, chunki til unsurlari ma'lum kontekstni hosil qilgach, nutq hodisasiga aylanadi. Badiiy nutqning farqlanganligi shuki, unda muallif nutqi va qahramonlar nutqi ajratiladi. Ta'kidlash kerakki, mazkur farqlanish asosan epik va liro-epik xarakterdagi asarlarga xosdir. Bu xil asarlarda voqea, voqea kechayotgan joy yoki sharoit tasviri, qahramonlarga berilayotgan ta'rif, muallifning fikr-mulohazalari kabilar bevosita muallif tilidan beriladi. Muallif obrazi asarda tasvirlangan badiiy voqelikni yaxlitlashtiruvchi sub'ektiv asos bo'lganidek, avtor nutqi asarning moddiy tarafini yaxlitlashtiruvchi unsurdir. Muallif nutqi vositasida asar qismlari, voqealar, tafsilotlar yaxlit bir organizmga - badiiy matnga birikadi. Muallif nutqi grammatik jihatdan adabiy til normalariga yaqinlashadi, biroq uning adabiy til normalariga to'la muvofiq bo'lishini talab qilishlik xato bo'lur edi. Zero, yozuvchi milliy til imkoniyatlarini kengaytirishga, o'zining his-kechinmalarini, o'y-hislarini imkon qadar yorqin ifodalashga intilarkan adabiy til normalaridan chekinishi mumkin. Va ayni shu chekinishlar vaqti kelib adabiy til normasiga aylanishi mumkinligi ham ehtimoldan yiroq emas.

Personajlar nutqini individuallashtirish zarurati badiiy asar tilidagi differensatsiyalanganlikni yanada orttiradi. Chunki asardagi har bir personajning nutqi uning xarakter xususiyatlariga, dunyoqarashi, muhiti, ma'naviy qiyofasi, madaniy-ma'rifiy darajasi kabi jihatlarga muvofiq bo'lishi lozim. Sababki, epik va dramatik asarlarda qahramon xarakterini yaratishning asosiy vositalaridan biri personaj nutqi sanaladi.

Badiiy nutq shakllari. Badiiy nutq ikki shaklda: sochma(nasr) va tizma(nazm) shakllarda mavjuddir. Nasriy nutq tuzilishi jihatidan kundalik muloqot tiliga o'xshash bo'lsa, she'riy nutq muayyan bir o'lchovga solingan, hissiy to'yintirilgan nutq sanaladi. Nasriy nutq epik va dramatik asarlarning asosiy nutq shakli hisoblanadi. Shu bilan birga, she'riy yo'lda ham epik va dramatik asarlar yaratilishi mumkinligini unutmash kerak. She'riy nutq esa lirik asarlarning asosiy nutq shaklidir. Badiiy nutq shakllari haqida gapirganda, uning yana monologik va dialogik shakllari ham farqlanadi. Monologik nutq shakli bir odam tilidan aytilayotgan nutqni bildirsa, dialogik nutq shakli suhbat-muloqot chog'idagi bir necha kishining nutqini anglatadi. Lirik asarlarda monologik nutq, dramatik asarlarda dialogik nutq etakchilik qilsa, epik asarlarda ularning har ikkisi ham keng o'rin tutadi. Bunda muallif nutqi asosan monologik shaklda bo'lsa, personajlar nutqi asosan dialogik shakldadir.

Tayanch tushunchalar: poetik nutq, nutq tiplari, badiiy nutq sathlari, badiiy nutq shakllari

Adabiyotlar:

1. Sul'tonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O'qituvchi, 2005.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
3. Адабиёт назарияси. - 2 томлик. - Т., 1978, 1979
4. Квятковский А.К. Поэтический словарь. - М., 1964
5. Литературный энциклопедический словарь. - М., 1987
6. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. - Т.: Академашр, 2010.

8- mavzu. Adabiy tur va janrlar poetikasi

1. Turlarga ajratishning ikki an'anasi
2. Adabiy turlarni tasniflashning o'zgacha ko'rinishlari
3. Adabiy janrlar poetikasi

Turlarga ajratishning ikki an'anasi. Adabiyotshunoslikda “adabiy tur” va “badiiy ijod tipi” deb yuritiladi.

Adabiy tur masalasida adabiyotshunoslikda ikki turli ilmiy kontseptual yo'nalish mavjud: 1) adabiy turni ifoda usuli sifatida tushunish; 2) adabiy turni badiiy mazmun tipi sifatida tushunish.

Adabiy tur masalasi antik davrlardan beri e'tiborda turgan masalalardan biri sanaladi. Antik faylasuflar uni ifoda usuli deb bilganlar.

— <...> roviylar va shoirlar nima haqda gapirmasinlar, u yo o'tmish, yo hozir va yo kelajak haqidagi hikoya bo'ladi, to'g'ri emasmi?

— Albatta, boshqacha bo'lmaydi ham!

— Hikoya qilishni esa yo oddiy rivoya, yo taqlid vositasida va yo har ikkisini qo'shgan holda amalga oshiradilar, to'g'rimi?

— Men aniqroq anglab olishim kerak.

— <...> Menga ayt-chi, «Iliada»ning boshlanishi, Xrisning Agamemnondan qizini ozod qilishni so'ragani, Agamemnonning darg'azab bo'lganiyu maqsadiga etolmagan Xrisning xudodan axeyaliklarni jazolashni tilagani haqida gapirgan o'rinlarni bilasanmi?

— Ha, bilaman.

— Demak, u holda bu o'rinlarni:

barcha axeyaliklarga iltijo qildi u,

Ayniqsa, qudratli Atridlar — axeya qo'shini ustunlariga misralari bilan tugatarkan, shoir faqat o'z tilidan gapirayotgani, bizning xayolimizda go'yo bu o'rinda o'zi emas, kimdir biron gapirayotgandek tasavvur hosil qilishga intilmayotganini ham bilasan. Bundan keyin esa u shunday gapiradiki, go'yo uning o'zi — Xris; shoir bizni imkon qadar bu gaplarni o'zi — Gomer emas, kekxa kohin gapirayotir deb tasavvur qildirmoqqa harakat qiladi. Hikoyaning qolgan qismini ham shoir — voqealar xoh Ilionda, xoh Itaka va xoh «Odissey»da tasvirlangan boshqa joylarda kechayotgan bo'lsin — xuddi shu yo'sin davom ettiradi.

— Albatta-da.

— Shunaqa ekan, shoir o'zgalarning nutqini keltirsa ham, orada o'z tilidan gapirsa ham, bu hammasi baribir hikoya bo'lib qolaveradimi?

— Bo'lmasam-chi?

— Biroq shoir o'zga shaxs nomidan qandaydir nutq keltirsa, biz u o'z nutqini o'sha, hozir gapirishi haqida biz ogohlantirilgan shaxs nutqiga iloji boricha o'xshatmoqda, demaymizmi?

— Ha, shunday deymiz.

— O'zingni qiyofa va yo nutqda boshqa odamga o'xshatish, aslida, o'sha o'xshatilayotgan odamga taqlid qilish degani emasmi?

— Xo'sh, keyin-chi?

— Shunaqa ekan, chamasi, Gomer ham, boshqa shoirlar ham taqlid vositasida hikoya qilar ekanlar.

— Albatta.

— Agar shoir asarning hech bir joyida o'zini yashirmaganida, uning butun ijodi ham, hikoyasi ham taqlidga tamom begona bo'lur edi. <...> Mabodo Xrisning kelgani, qizi uchun tovon keltirgani va axeyaliklarga, ayniqsa, ularning podsholariga iltijo qilayotganini aytgach,

Gomer hikoyasini, go'yo Xrisga aylanib qolgandek gapirmasdan, hamon Gomerligicha qolib davom ettirganida, tushunyapsanmi, bu taqlid emas, balki oddiy hikoya bo'lur edi. <...>

— Tushunaman.

— Endi tushunsang kerakki, buning tamom aksi ham bo'lishi mumkin: buning uchun o'zgalar nutqi orasidan shoir o'z tilidan aytganlarni chiqarib, faqat o'zgalar suhbatini qoldirilsa kifoya.

— Buni ham tushunyapman — tragediyalarda shunday bo'ladi.

— Fikrimni to'g'ri fahmlading, o'ylashimcha, avvalroq tushuntira olmagan narsani endi anglata oldim: poeziya va mif yaratishning bir turi to'raligicha taqliddan tarkib topadi — bu, o'zing aytganingdek, tragediya va komediya; boshqa bir turi shoir o'zi aytgan gaplardan iborat — buni difiramblarda ko'rish mumkin; epik poeziya va boshqa ko'p turlarda — bu ikki usul qorishiq keladi <...>¹

“... bir xil narsani bir xil vosita bilan tasvirlagan holda yo avtor voqealarga aralashmay hikoya qilishi yoki o'zini xuddi Gomerday tutishi mumkin. Yoki butun hikoya davomida avtor o'zligicha qolishi yoxud barcha aks ettiriluvchi shaxslarni gavdalandirishi mumkin” (Aristotel)

O'rta asrlarda adabiy tur masalasi e'tibordan tamom chetda bo'ldi.

Uyg'onish va klassitsizm davri adabiyotshunosligi adabiy turlarni, asosan, antik faylasuflar an'anasini davom ettirgan holda tasnifladi. Masalan, A.Minturno “Poetika” asarida epos, melika (lirika) va sahna poeziyasini farqlagan.

Adabiy turni badiiy mazmun tipi sifatida tushunish an'anasi romantizm davridan boshlab yuzaga keldi. Bu borada birinchilar qatorida A.Shlegelni ko'rsatish kerak. U aytadiki: “Adabiyotning epik va dramatik turlari orasidagi farq... tashqi shaklidan ko'ra birmuncha chuqurroqda yotmog'i kerak... Yana shuki bu ikki turning oliy nizomlarini rivoya va dialogdangina keltirib chiqarish mantiqsizlikdir”.

Yana bir nemis faylasufi F.Shelling ham adabiy turlarni ajratishda shaklga ko'z yumib, asarning mazmun jihatlari asos qilib oladi. Unga ko'ra, lirika - cheksizlik va ruh erkinligi,

epos - sof zaruriyat,

drama - ikkisining sintezi, ikkisi orasidagi kurashdir. Ya'ni Shelling adabiy turni o'zida muayyan mazmuni ifodalash imkoniga ega shakl hodisasi emas, balki universal badiiy qimmatga molik falsafiy-estetik mohiyat sifatida tushundi. Bu esa umuman romantizm falsafasiga xos jihat bo'lib, lirizm, dramatism, tragiklik, epiklik, musiqiylik, tasviriylilik kabi tushunchalarga g'oyat keng ma'no berib, ular nafaqat san'at asarlari, balki voqelikning ham o'ziga xos belgilari deb sanaganlar.

Gegel adabiy turlar tasnifi masalasiga falsafiy-gnoseologik tushunchalarni tatbiq etdi:

epos - ob'ekt

lirika - sub'ekt

drama - ikkisining sintezi

Shundan kelib chiqib, Gegelga ko'ra, har bir turning o'z spetsifik predmeti bor:

epos – birbutun mavjudlik va voqea-hodisalarning alohida shaxslar irodasi ustidan hukmronligi;

lirika – ruhiy hayajon, qalb kechinmalari;

drama – maqsadga intilish, insonning iroda faolligi.

V.Belinskiy, umuman olganda, Gegelga qo'shiladi va uning qarashlarini davom ettiradi. Shu bilan birga, u Gegel kontseptsiyasida tanqidiy mulohaza qilinishi lozim nuqtalar ham mavjud ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, xuddi salafi kabi drama va epopeya bir-biriga mutlaq zid, birinchisida inson voqealar ustidan hukmron, ikkinchisida voqealar inson ustidan hukmron ekanini ta'kidlaydi. Ayni choqda, u asarning o'zi dramatik va epik dab atayotgan mazmuni bilan shakli bir-biriga muvofiq kelmaydigan hollarni misol keltiradi. Jumladan, “Gamlet”ning yakunida epiklik, Taras Bulba yakunida esa dramatiklik ustuvor bo'lgan holatga e'tiborni

¹ Платон. Сочинения. В 3-х т. Т.3.Ч.1. - М.: «Мысль»,1971.- С.173-176

qaratadi. Ya'ni Belinskiy turga xos xarakter bilan turga xos shakl bir-biriga to'g'ri kelmasligi mumkinligini ko'rsatdiki, bu tasnif asoslarida saktalik borligidan dalolatdir.

Adabiy turlarni tasniflashning o'zgacha ko'rinishlari. Keyingi davrda adabiy turlar mana shu ikki an'ana davom etgani holda, tasnifda kategorial yondashuv birmuncha ustuvorlik qildi. Biroq kategorial yondashuvda muayyan darajada dogmatiklik mavjudligi ham ilmiy, ham ijodiy nuqtai nazarda tushov edi. Shuning uchun ham, ya'ni bu kontseptsiyaga zid (boshqacha aytsak, uni almashtirish ehtiyojidan kelib chiqqan) turlicha qarashlar maydonga keldi. Ularda turlararo aro sintez natijasida borib-borib adabiy turlar qorishib ketadi degan fikrdan tortib adabiy turlarni ajratishga zarurat yo'q (B.Kroche) tarzidagi qat'iy xulosaga qadar bor.

Kategorial yondashuv XX asrda g'oyat keng ommalashdi. Hatto, bundan boshqa ikkinchi yondashuv – shakliy jihatlardan kelib chiqib turlarga ajratishga urinishni, masalan, nemis olimi K.Fossler dogmatik deb biladi va bu masalani – adabiy turlar masalasini poetika doirasidan chiqarish kerak deb biladi.

Darhaqiqat, XX asr davomida adabiy turlar mohiyatini belgilovchi asoslar deb goh psixologik tushunchalar (tasavvur, xotira kabi), goh til kategoriyalar (birinchi, ikkinchi va uchinchi shaxs), goh vaqt tushunchasi bilan (o'tgan, hozirgi va kelasi zamon) bog'lashga harakatlar bo'lgan.

Albatta, har bir adabiy turning qator o'ziga xos jihatlari, o'ziga xos xususiyatlari bor. Masalan, shulardan biri - lirik asarlarning asosan she'riy yo'l bilan, epik asarlarning asosan nasriy yo'l bilan yozilishi. Xo'sh, ayni shu narsa adabiy turning belgilovchi xususiyati sanala oladimi? Yo'q, chunki, she'riy yo'l bilan yozilgan epik va dramatik asarlar bo'lganidek, nasriy yo'l bilan yozilgan lirik asarlar ham mavjud. Shuningdek, konkret adabiy turga mansub asarlarning hajmi, ulardagi etakchi nutq shakli, konflikt turi, problematikasi kabilarda ham sezilarli farqlar kuzatiladi. Lekin bu xususiyatlardan qay birlari belgilovchi sanalishi mumkin?

Adabiy turlar haqida gap ketganda ulardan birini ikkinchisidan ustun qo'yishga intilish nomaqbul hodisadir. Har bir adabiy tur o'ziga xos ustun jihatlarga egaki, bu narsa ularning har birida dunyoni anglash va anglatish imkoniyatlari turlicha ekanligi bilan izohlanadi. Ba'zan "falon shoir o'zining falon ruboiysida katta romanda ham aytish qiyin bo'lgan gapni ayta olgan" qabilidagi maqto'vlar eshitiladiki, bu xil qarash o'ta jo'n va ilmiylikdan butkul yiroqdir. Badiiy adabiyot haqida, badiiy asar haqida bu tarzda fikrlash diletantlikdan boshqa narsa emas. Zero, badiiy adabiyotda aytishgina emas, qanday aytish ham muhimdir. Shuni hamisha yodda tutish kerakki, har bir adabiy turga mansub asarning qabul qilinish mexanizmlari, o'quvchi ruhiyatiga ta'sir o'tkazish imkoniyatlari va yo'llari turlichadir. Bu o'rinda xalqimizning "o'nta bo'lsa o'rni boshqa, qirqta bo'lsa - qiligi" qabilidagi naqliga amal qilgan to'g'riroq bo'ladi.

Adabiy janrlar poetikasi. Janr (fr. genre – jins, tur, xil) – adabiy janr, adabiy asarlarning tarixan shakllanuvchi tipi, muayyan davr milliy yoki jahon adabiyotida umumiy xususiyatlari bilan turli ko'lamdagi guruhlarini tashkil qiluvchi asarlarni anglatuvchi tushuncha. Janr terminining qo'llanishida turlichalik kuzatiladi: ayrim manbalarda janr terminining qamrovi kengayib adabiy tur (epos, lirika, drama) ma'nosida ishlatilsa, boshqa birlarida esa ancha tor ma'noda (epos – tur, roman – xil, tarixiy roman – janr) qo'llanadi. Shunga qaramay, janr terminining bir adabiy tur doirasidagi umumiy xususiyatlari bilan farqlanuvchi asarlar guruhi (mas., epos – adabiy tur, hikoya, qissa, roman – J) ma'nosida qo'llanishi kengroq ommalashgan. Tarixiy kategoriya sifatida adabiy janr lar sistemasi muttasil harakatda yashaydi: yangi janr lar vujudga keladi, takomillashadi, iste'moldan chiqadi; har bir alohida janr da ham muttasil sifat o'zgarishlari kuzatiladi, badiiy ijod amaliyoti uning shakliy va mazmuniy xususiyatlariga muttasil o'zgartirishlar kiritib boradi. Ikkinchi tomondan, yangi davr adabiyotida, XVIII asrdan boshlab, badiiy ijodda individ rolining muttasil ortib borishi barobari an'anaviy janr kanonlari ham emirilib bordi: endilikda muayyan ijodkorning u yoki bu janr da yaratgan asari ham qator o'ziga xosliklarni, ya'ni konkret asarga xos janr xususiyatlarini namoyon etaveradi. Yana bir jihati, har bir davr adabiyotidagi janr lar tizimi adabiy an'analarning davomi va adabiy aloqalar natijasi o'laroq yanada rang-barang tus oladi: faol janr lar bilan bir qatorda an'anaviy va xorijiy adabiyotlardan o'zlashgan janr lar ham iste'molda bo'ladi. Demak, har bir davr adabiyotining

janr lar tizimini sinxroniya G` diaxroniya aspektlarida o`rganish taqozo etiladi. Aytilganlarning bari, albatta, janr nazariyasini ishlab chiqishda qiyinchilik tug`diradi, hali bu borada umume'tirof etilgan, tugallangan ta'limot yoxud tizimli tarzda amalga oshirilgan janr lar tasnifining mavjud emasligi shundan. Bu tabiiy ham, chunki, birinchidan, modomiki janr lar sistemasi muttasil o`zgarishda ekan, u haqdagi nazariy qarash ham adabiyot taraqqiyotining o`tib bo`lingan muayyan bosqichiga nisbatangina tugal bo`lishi mumkindir. Ikkinchidan, ijod amaliyotida individuallikning roli ortgan sharoitda janr kanonlarini qat'iy belgilab bo`lmaydi, shu bois ta'rif va tasnifda har bir janr ga xos eng umumiy belgilarni asosga olish bilan qanoatlanishga to`g`ri keladi. Bunday umumiy belgilar sifatida konkret asarning adabiy turga mansubligi, asosiy estetik belgisi, kompozitsion xususiyatlari, tasvir ko`lami, badiiy nutq shakli va tabiati kabilar ko`rsatilishi mumkin. Masalan, asosiy estetik belgisiga ko`ra dramatik janrlar (komediya, tragediya, drama), hayotni qamrov ko`lamiga ko`ra epik janrlar (hikoya qissa, roman) bir-biridan yaqqol farqlanadi. Ya'ni, bu belgilarni dastlabki asos qilib olgach, e'tiborni janr ning boshqa belgilariga qaratish mumkin bo`ladi. Masalan, tragediyaning asosiy estetik belgisi tragiklik bo`lsa, bu janr ga mansub etilishi uchun asarda yana tragik holat, tragik konflikt va tragik qahramon bo`lishi ham taqozo etiladi. Yoki hikoya, asosan, qahramon hayotidagi bitta voqeani qalamga oladi, bu – janrning asosiy belgisi. Lekin bitta voqea qissa, hatto romanga ham material berishi mumkin. Demak, asarni hikoya janriga mansub etish uchun yana uning hajman kichik bo`lishi, xarakterning tayyor holda berilishi; syujet asosida “voqealar rivoji” emas, balki “voqeaning ichki rivoji” (ya'ni, voqeadan voqeaga tarzida emas, voqeaning epizodidan epizodga tarzidagi rivojlanish) yotishi talab etiladi. Bundan ko`rinadiki, janr lar tizimi muttasil o`zgarishda bo`lsa yoki konkret asar o`ziga xos janr xususiyatlarini namoyon etsa-da, har bir adabiy janr da yuqoridagi kabi muayyan darajada turg`un xususiyatlar ham mavjud ekan. Bu esa janr ni poetik matritsa deb hisoblash imkonini beradi. Poetik matritsa badiiy voqelikni tashkillash printsiplari bo`lib, asarlarda badiiy voqeliklarning turfaligiga qaramay, o`zida ularning bari uchun umumiy jihatlarni jamlaydi. Poetik matritsani badiiy yoki kundalik muloqot nutqidagi klishe(qolip, sintaktik konstruktsiya)larga qiyosan tushunish qulay. Nutqiy muloqotga kirishayotgan inson til vositalaridan foydalangan holda informatsiya etkazish, unga munosabatini ifodalash va tinglovchiga muayyan ta'sir ko`rsatish maqsadlarini ko`zlaydi. Buning uchun u ongida mavjud tayyor klishe'larga til materialini(so`zlar)ni muayyan aloqa va munosabatda joylashtirishi lozim. Shunisi muhimki, bir tomondan, klishe'larning tildan foydalanuvchilarning bari uchun umumiy ekanligi o`zaro bir-birini tushunishning asosi, ikkinchi tomondan, umumiy klishe'lardan foydalangani holda har bir so`zlovchi nutqi individual xususiyatlarini ham namoyon etaveradi. Shunga o`xshash, poetik matritsalar ham mohiyatan yuqoriroq darajadagi klishe'lar bo`lib, ular badiiy xotirada mavjud, ular vositasida ijodkor badiiy voqelikni yaratadi, ya'ni hayot materialini muayyan badiiy informatsiyani etkazadigan, unga munosabatini ifodalaydigan va o`quvchiga muayyan ta'sir o`tkazadigan tarzda joylashtiradi.

Tayanch tushunchalar: adabiy tur tasvir predmeti, ob'ektivlik va sub'ektivlik, lirika, epos, drama, turlararo sintezlashuv

Adabiyotlar:

1. Адабий турлар ва жанрлар (Тарихи ва назариясига оид): 3 жилдлик.1-жилд.- Т.:Фан,1991.
2. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Т.: О`qituvchi, 2005.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
4. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
5. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
6. Платон. Сочинения. В 3-х т. Т.3.Ч.1. - М.: «Мысль»,1971
7. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.:Фан,1979
8. Мирвалиев С. Ўзбек романи.- Т.: Фан,1977
9. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987

10. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
11. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.
12. Рымарь Н.Т. Введение в теорию романа.-Воронеж: ВГУ,1989

9-mavzu. Ijodiy metod va uslub

1. “Ijodiy metod” tushunchasi. Metod atamasidagi ma'no siljishi.
2. Realizm metodi haqida. Sotsialistik realizm.
3. Modernizm. Postmodernizm.

“Ijodiy metod” tushunchasi. Metod atamasidagi ma'no siljishi. Metod (yun. *methodos* – tadqiq usuli) – 1) ijodiy metod; marksistik estetikaning asosiy kategoriyalaridan biri, XX asrning 20-yillaridan keng ommalashgan va ma'nosi o'zgarib borgan termin. 30 – 40-yillar adabiyotshunosligida adabiyot va san'atdagi hayotni badiiy aks ettirishning asosiy tamoyillari metod deb yuritilib, ikkita – realistik va norealistik ijodiy metodlar mavjud deb hisoblangan. Keyinroq metod deganda badiiy asarning g'oyaviy mazmuni bilan bog'liq bo'lgan hayot materialini tanlash, badiiy idrok etish va baholash printsiplari tushunila boshlangan. Ya'ni bunda metod badiiy tafakkur tarzi sifatida tushunilib, ijodkor e'tiborini voqelikning u yoki bu qirralariga qaratishi, tipiklashtirishi va baholashida namoyon bo'luvchi hodisa sanalgan. Keyingi ma'no ko'chishi adabiyotning mafkura quroliga aylanishini ilmiy asoslash jarayonida amalga oshgan va mafkuralashgan sho'ro adabiyotshunosligida metod tushunchasiga o'ta muhim ahamiyat berilgan. Terminning keyingi ma'noda qo'llanishi badiiy ijoddagi ikki muhim unsur – metod va uslubni alohida kategoriyalar sifatida tushunishga imkon bergan. Bunda badiiy tafakkur tarzini anglatuvchi metod ga gnoseologik (ya'ni badiiy bilish bilan bog'liq), uslubga esa antropologik (ya'ni ijodkor shaxsi bilan bog'liq) kategoriya sifatida qaraladi. Adabiyotshunoslikda metod terminini bu ma'noda qo'llashda ham turlichaliklar bor. Jumladan, romantizm, realizm, tanqidiy realizm, sotsialistik realizm kabilar ijodiy metod sifatida ko'rsatilsa, klassitsizm ba'zan metod, ba'zan esa adabiy yo'nalish sifatida ko'rsatiladi. Holbuki, klassitsizm ham o'ziga xos hayot materialini tanlash, badiiy idrok etish va baholash printsiplari mavjud bo'lib, bu jihatdan u bimalol metod sanalishi mumkin. Hozirgi adabiyotshunoslikda ijodiy metod termini qo'llanishda passivlashdi; 2) tadqiqot usuli. Bu ma'noda metod badiiy asar va adabiy jarayonni tadqiq etish tamoyillari va usullarini bildiradi: biografik metod, qiyosiy metod, sotsiologik metod va h.

Romantizm (fromantizm *romantique*, ingl. *romantic*) – Evropa adabiyotida XVIII asr oxiri – XIX asrning birinchi yarmida etakchilik qilgan adabiy yo'nalish. Etimologik jihatdan termin ispancha “*romance*” so'zi bilan bog'liq bo'lib, XVIII asrda kitoblardagina uchratish mumkin bo'lgan g'ayritabiiy, ajabtovur, fantastik narsalarning bari shu so'z bilan yuritilgan. Darhaqiqat, romantizm adabiyoti yaratgan badiiy olamni shunday so'z bilan nomlashga etarli asos bor edi. Zero, romantizm mavjud voqelikdan qoniqmaslik tufayli, ma'rifatchilikka xos olam (odam va jamiyat)ni aql bilan raso holga keltirish g'oyasiga ishonchning barbod bo'lishi natijasi o'laroq yuzaga kelgan bo'lib, “reallikdan qochish”ga, real olamdan ko'ra mukammalroq olam yaratishga intiladi. romantizm klassitsizmga xos “tabiatga taqlid” va undan kelib chiquvchi haqiqatga monandlik talablarini inkor qiladi, uning uchun badiiy reallik mavjud reallikdan haqqoniyroqdiromantizm Mavjud voqelikdagi tussizlikdan bezgan romantizm vakillari, ko'pincha, ko'hna o'tmishdan ma'ni izlashadi (mas., V.Skott, V.Gyugo, A.Dyuma romanlari), ular tasvirlagan voqea-hodisalar aksar uzoq, ekzotikaga boy yurtlarda kechadi va sh.k.

Romantizm adabiyotining umumlashtirish printsipti – ideallashtirish, u voqelikka boqiy va mutlaq ideallar asosida yondashadi, shuning uchun ham Romantizmga voqelik bilan ideal orasidagi nomutanosiblik yaqqol ko'rinadi, ularning ziddiyati o'ta keskin namoyon bo'ladi. Natijada romantizm adabiyotida olam ikkiga ajraladi, ikkisi – ideal olam bilan mavjud olam alohida yashaydi. romantizm adabiyotining bosh ziddiyati – ezgulik va yovuzlik kurashi, unga ko'ra, yovuzlik ham, unga qarshi kurash ham birdek boqiydiromantizm Ya'ni bu kurash

yovuzlikni ildizi bilan yo'qotishu olamni tubdan o'zgartirishga ojiz, qo'lidan keladigani – yovuzlikning olamda mutlaq hokim bo'lishiga yo'l bermaslik, xolos. Yovuzlikka qarshi kurashayotgan betakror shaxs – romantizm adabiyotining bosh qahramoni. romantizm adabiyotga o'zining yangicha shaxs kontseptsiyasi bilan kirib keldi. Uning uchun shaxs – alohida olam. Shaxsning sirli va adadsiz ichki olami romantizm adabiyotining markaziy muammosiga aylanadi. romantizm shaxsdagi betakror individual xususiyatlarga urg'u beradi, asosiy e'tiborni uning ichki olamidagi ziddiyatlar, qalbiyu ongidagi izohlash mushkul harakatlar, g'ayrushuriy holatlarga qaratadi. Mavjud voqelikdagi maishat quliga aylanib borayotgan odamlarga zid o'laroq, romantizm adabiyoti muhabbatiyu nafrati, mehriyu qahri cheksiz, yuksak tuyg'ularga, iztirobli o'ylovlaru o'zini beshafqat taftish qilishga qobil qahramonni yaratadi. Bu qahramon olam sir-sinoatini anglashga ojizligidan iztirob chekadi, mavjud voqelik sog'lom aqlga nomuvofiq ekani, o'zining shaxsiy erkiga daxl qilayotganidan iztirobga tushadi. romantizm adabiyotining qahramoni shaxsiy erkini, insonlik sha'nini yuksak qadrlaydi, ularga qarshi har qanday harakatga butun vujudi bilan qarshi turadi.

Shaxsga bu xil qarash romantizmning ijodkor shaxsga munosabatida ham o'z aksini topadi. Ijodkorni muayyan qoidalar bilan cheklagan klassitsizmdan farqli o'laroq, romantizm tom ma'nodagi ijodiy erkinlik tarafdori, u har qanday cheklovlarni inkor qiladi. Shuning uchun romantizm nazariyotchilari adabiy tur va janrlar orasiga qat'iy chegara qo'ymaydilar, adabiyotning boshqa san'at turlari bilan sintezlashuvi yoki konkret badiiy asarda turli estetik belgilar (tragizm va komizm, tuban va yuksak va b.)ning qorishiq holda namoyon bo'lishini tabiiy hol deb biladilar. romantizm Ular badiiy asarni tirik organizmga qiyos qiladilar, badiiy shakl mazmundan tabiiy ravishda o'sib chiqadi va u bilan uzviy bog'liq holda yashaydi deb tushunadilar. romantizm Ya'ni bunda ham normativ xarakterdagi poetikaga oid qo'llanmalarda qat'iy belgilangan me'yorlarni inkor qilish, ijodkorning yaratuvchilik huquqini e'tirof etish kuzatiladi. romantizm adabiyotni tarixiy roman, fantastik qissa, liro-epik poema kabi janrlar bilan boyitdi; ifodada metaforiklik, yuksak darajadagi assotsiativlik va shu asosda ko'p ma'nolilikka intilgani sabab badiiy tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytira bildi. romantizm badiiy tafakkur rivojida sezilarli iz qoldirdi, uning an'analari simvolizm, ekspressionizm, syurrealizm singari o'qimlar tomonidan ijodiy o'zlashtirildi, romantik pafos adabiyot va san'atga xos estetik belgilardan biri bo'lib qoldi.

Realizm metodi haqida. Sotsialistik realizm. Realizm (lot. realis – mavjud, haqiqiy) – adabiyotshunoslikda realizm termini tor va keng ma'nolarda qo'llanadi. Keng ma'noda realizm terminining ma'nosi badiiy asar (unda tasvirlangan badiiy voqelik) bilan real voqelik munosabatidan kelib chiqadi. Ya'ni bu holda realizm umumestetik tushuncha bo'lib, hayotni haqiqatga (reallikka) muvofiq tasvirlashni, hayot haqiqatini bildiradi. Har qanday badiiy asarda voqelik u yoki bu tarzda aks etishi, voqelikni hayotga monand tarzda aks ettirish esa qadimdan mavjudligi e'tiborga olinsa, bu ma'nodagi realizmning ildizlari juda qadim zamonlarga taqalishi tabiiydir. realizm Shu bois ham adabiyotshunoslikda antik realizm (yoki mifologik realizm), uyg'onish davri realizmi, ma'rifatchilik realizmi kabi atamalar ishlatiladi, tabiiyki, bu ma'nodagi realizm klassitsizm, sentimentalizm kabi yo'nalishlarga ham xosdir. realizm Demak, bu ma'noda realizm termini hayotni badiiy aks ettirish printsiplari, badiiy tafakkur tipini anglatadi.

Tor ma'noda realizm hayotni haqiqatda mavjud narsa-hodisalar mohiyatiga muvofiq tarzda, voqelikda mavjud faktlarini tipiklashtirish asosida yaratilgan badiiy obrazlar orqali aks ettirishga asoslanuvchi ijodiy metod va ongli ravishda shu metodga tayangan adabiy yo'nalishni bildiradi. Ushbu metod (yo'nalish)ning maydonga chiqishi XIX asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. realizm metodida adabiyotning bilish funktsiyasi ustuvor ahamiyat kasb etadi, realist ijodkorlar adabiyotni olam va odamni (jumladan, o'zini) idrok etishning muhim va samarali vositasi deb biladilar. realizm Shunga ko'ra, realizm hayotni butun murakkabligi bilan keng ko'lamda aks ettirishga intiladi. Bilish maqsadining ustuvorligi bois realizm insonni ijtimoiy muhit bilan uzviy aloqada tasvirlaydi, ijtimoiy-tarixiy sharoitning inson taqdiri va fe'l-atvoriga ta'sirini teran badiiy tadqiq etadi. Zero, realist san'atkor inson taqdiri, uning amallari, orzu-intilishlari ijtimoiy asosga ega deb biladi, bularning barini ijtimoiy-psixologik jihatdan

asoslashga intiladi. Ayni chog`da, etuk realizm adabiyotida inson ijtimoiy sharoitga bog`labgina qo`yilmaydi, inson o`z iroda kuchi bilan undan yuqori ko`tarila oladigan, unga qarshi tura biladigan kuch sifatida ham ko`rsatiladi. Xuddi shu jihati bilan realizm naturalizmdan farqlanadi, hayotni unga qaraganda teranroq va haqqoniyroq aks ettira oladi. Insonni murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida tasvirlarkan, realizm hayotni keng ko`lamda tasvirlashga erishadi, jamiyatning joriy holati, undagi taraqqiyot yoki tanazzul tendentsiyalarini badiiy idrok etadi, u haqda o`zining badiiy hukmini ifodalab, adabiyotning kontseptual funksiyasini amalga oshiradi. Ayni chog`da, Realizmni hayotdan oddiygina nusxa ko`chirish deb tushunmaslik kerak. Zero, ijodiy metod sifatida realizm ham voqelikni ijodiy aks ettiradi, ijodiy qayta yaratadi. realizm adabiyotidagi ijodiy qayta yaratish tipiklashtirish, ya'ni voqelikning muayyan davr va muhit uchun eng xarakterli jihatlarini umumlashtirish orqali amalga oshadi. Biroq bu hol ijodiylikka zid deb tushunilmasligi kerak, zero, realizmdagi tipiklashtirish badiiy to`qimani aslo inkor qilmaydi, faqat uning ham voqelik mohiyatiga muvofiq bo`lishini taqozo etadi. Shu bilan birga, realizm taraqqiyoti davomida, xususan, XX asr realizmida badiiy shartlilik (ramziy obrazlar, rivoyatlar, fantastika elementlari va sh.k.)ning turli ko`rinishlari ham keng qo`llanila boshladi. Mazkur holga realistik tasvir printsiplaridan chekinish deb qaramaslik kerak. Aksincha, bu realizm adabiyotining hayotni teranroq idrok etish, o`z badiiy imkoniyatlarini boyitish yo`lidagi harakati, uning adabiy jarayondagi badiiy-estetik hodisalar (turli adabiy yo`nalishlar, oqimlar; yangi uslubiy oqimlar, tasvir printsiplari va b.) bilan ijodiy raqobat-muloqoti natijasidirealizm

XIX asr o`rtalaridan maydonga chiqqan realizm metod (yo`nalish)i sho`ro adabiyotshunosligida tanqidiy realizm deb, sho`ro adabiyotining metodi esa sotsialistik realizm deb yuritilgan. Har ikki terminning ilmiy muomalaga kirishi ham M. Gorkiy nomi bilan bog`liqdirealizm Bulardan birinchisini tanqidiy realizm deb atarkan, M.Gorkiy bu davr realistik adabiyoti namunalarining aksariyati mavjud burjua tuzumidagi ijtimoiy munosabatlarni teran tahlil etishi va uning insoniylikka zid mohiyatini ochib berishi hamda g`oyaviy-badiiy inkor qilishidan kelib chiqadi. Ikkinchisi, ya'ni sotsialistik realizm ham xuddi shu kabi g`oyaviy-mafkuraviy asosda ta`riflangan, u voqelikni markscha-lenincha dunyoqarash asosida baholashi bilangina farqlanadi. Holbuki, birinchidan, ijodiy metod sifatida realizm mohiyatan bitta hodisa bo`lib, uning doirasida turlicha dunyoqarashlar ifoda etilishi mumkin; ikkinchidan, u o`z taraqqiyoti davomida sifat jihatidan o`zgarib-takomillashib, o`zining tasvir va ifoda imkoniyatlarini muttasil boyitib borgan.

Modernizm. Postmodernizm. Modernizm (fr. moderne – eng yangi, zamonaviy) – XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ommalashgan termin, san'at va adabiyotda dekadansdan keyin maydonga chiqqan norealistik oqimlarning umumiy nomi sifatida tushuniladi. Tabiiyki, adabiyot va san'atda keng tarqalgan mazkur hodisa bo`sh joyda paydo bo`lgan emas, uning kurtaklari avvaldan mavjud edi. Jumladan, ilgariroq vujudga kelgan “san'at vosita emas – maqsad”, “san'at – o`zni ifodalash”, “sof san'at” qabilidagi nazariy qarashlar, barokko doirasida sanaluvchi manerizm, gongorizm, pretsioz adabiyot namoyandalarining ijod amaliyotida modernizmga xos jihatlarni kuzatish mumkin. Aslida, adabiy jarayonda hayotni badiiy aks ettirish printsiplari (realistik va norealistik), adabiyotning mohiyati, bilish imkonlari, vazifasi va sh.k. masalalarda ziddiyatli qarashlar azaldan mavjud bo`lgani e'tiborga olinsa, modernizm kurtaklarini juda qadim zamonlardan ham topish mumkin bo`ladi. Ya'ni modernizmga realistik va norealistik yo`nalishlar orasidagi ziddiyatning muayyan ijtimoiy-tarixiy sharoitda quyuqlashib, keskin namoyon bo`lishi, yangilangan nazariy asoslarga ega bo`lishi va ommalashishi sifatida qarash mumkin. modernizm o`tgan asr oxirlaridan boshlab maydonga chiqqan, ijodiy dasturlari va ijod amaliyoti jihatidan turli-tuman adabiy maktab va yo`nalishlar (ekspressionizm, impressionizm, simvolizm, akmeizm va b.) o`ziga asos bilgan estetik tizim, ijodiy metod sifatida tushuniladi. modernizm doirasidagi maktab va oqimlar nechog`li turfa bo`lmasin, ularni umumlashtiruvchi qator nuqtalar mavjud. Avvalo, dunyoqarash jihatidan ular nafaqat XIX asrda ommalashgan pozitivizm, balki asrlar davomida shakllangan an'anaviy xristian dunyoqarashidan ham deyarli uzilib, F.Nitsshe, Z.Freyd, A.Bergson, U.Jeyms kabi

mutafakkirlar qarashlaridan oziqlanadi. Shunga mos tarzda modernizm yo`nalishidagi maktab va oqimlarning aksariyati adabiy-madaniy an`analarni ham turli darajada inkor qiladi va yangi davrga mos yangi adabiyot yaratish da`vosini olg`a suradi. Yangi adabiyot voqelikni realistik tasvirlashdan voz kechib, uni idrok qilish mumkin emas deb biladi, insonning hissiy bilish imkonidan tashqaridagi mohiyatga intuitiv tarzda yaqinlashishni ko`zlaydi; voqelikda sabab-natija asosidagi tartibot mavjudligini qabul qilmaydi, unda voqelik goh birdan paydo bo`lgan oniy taassurotlar yig`indisi, goh tanib bo`lmas darajada o`zgargan, tasodif va g`aroyibotga to`la makon sifatida akslanadi. modernizmga xos umumiy xususiyatlardan biri shuki, u ob`ektiv voqelikning tasviri o`rniga uning ijodkor tasavvuridagi badiiy modelini yaratishni maqsad qiladi. Ya'ni bu o`rinda voqelikni aks ettirish emas, ijodkorning o`z-o`zini ifodalashi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ijodda sub`ektivlikning oldingi o`ringa chiqarilishi, mantiqiy bilishdan intuitiv bilishning yuqori qo`yilishi, inson ichki olamida kechuvchi tizginsiz evrilishlarga ayricha e'tibor berilishi, ijodkor shaxs ijodiy taxayyuli va u aks ettirgan voqelikning betakror hodisa sifatida tushunilishi, o`z o`y-hislarini hech qanday (ma'naviy, axloqiy, siyosiy va h.) cheklovlarisiz ifodalash huquqining e'tirof etilishi ham modernizmga xos xususiyatlardandir. Ijodiy erkinlik nafaqat g`oyaviy-mazmuniiy, balki shakliy izlanishlarda ham mutlaqo daxlsiz. modernizm asrlar davomida shakllangan adabiy kanonlarni inkor qiladi va har qanday normativlikka qarshi turadi. Bu hol modernizmdagi badiiy obraz strukturasi, asarning sub`ektiv va ob`ektiv tashkillanishi, bayon tarzi, syujet-kompozitsion qurilishi, til xususiyatlari – xullas, adabiy asarning barcha sathlarida shakliy o`ziga xosliklarni yuzaga keltiradi.

Modernizm o`z ichiga san'atning mohiyati va mavjudligi haqida bir-biridan jiddiy farqlanuvchi qarashlarga asoslangan va, ayni chog`da, qator mushtarak jihatlariga ega turfa oqim va maktablarni birlashtirgan falsafiy-estetik hodisa bo`lib, u XX asr adabiyoti va san'atida chuqur iz qoldirdi. U ko`plab ulug` adiblar (mas., F.Kafka, J. Joys va b.) tayangan ijodiy tamoyillarni belgiladigina emas, yaxlit olganda realizm mavqeida turgan qator adiblar (M.Prust, V.Vulf) ijodiy yo`siniga ham jiddiy ta'sir ko`rsatdi. Shu o`rinda modernizmga berilgan ta'riflarning farqli ekani, uning yuzaga kelish vaqti, davrlashtirilishi kabi masalalarda bildirilgan fikrlarda jiddiy tafovutlar borligi, nihoyat, unga munosabatning turlicha ekanligini ham ta'kidlab o`tmoq joiz. Jumladan, sho`ro davri adabiyotshunosligida modernizmga salbiy hodisa deb qaraldi, burjua mafkurasining xizmatchisi, kapitalistik turmush tarzi, axloqsizlik, individualizm va sh.k. illatlarni targ`ib qiluvchi adabiy hodisa sifatida baholandi. Albatta, bu xil ayblovlarni butkul asossiz deyish ham adolatdan emas. Biroq sho`ro imperiyasidan tashqaridagi juda katta hududga yoyilgan, ko`plab mutaraqiy xalqlarning eng yorqin iste'dodlarini o`ziga jalb etib, adabiyot va san'atiga kuchli ta'sir o`tkazgan hodisani bunday biryoqlama baholash "mag`zavaga qo`shib chaqaloqni ham to`kib yuborish"ning ayni o`zi edi. Zero, adabiyot tarixi realistik va norealistik ijodiy tamoyillar orasidagi kurash jarayoni, ayni chog`da, ularning bir-birini to`ldirish, boyitish jarayoni ham bo`lganini ko`rsatadi. Hatto, sho`rolarning mafkuraviy ihotasi ham bu tabiiy jarayonning kechishini batamom yo`q qilishga ojiz edi. Xususan, rus adabiyotida inqilobgacha mavjud bo`lgan modernizm adabiyoti an`analarining ta'siri sho`ro davrida ham qator ijodkorlar asarlarida saqlanib qoldi; xorijdagi rus adabiyoti, sho`ro davri bergan imkon darajasidagi G`arb adabiyotidagi yangiliklardan xabardorlik ham beiz ketmadi. Bundan tashqari, sho`ro davlati tarkibiga 40-yillarda qo`shilgan Boltiqbo`yi xalqlari adabiyoti, ikkinchi jahon urushidan keyin sotsialistik lagerni tashkil qilgan va o`zida demokratik tamoyillarni bir qadar saqlab qololgan mamlakatlar adabiyotlari bilan aloqalar sho`ro adabiyotining modernizm adabiyotidan butkul uzilib qolishiga imkon bermadi. Shu omillar natijasi o`laroq, 80-yillarga kelib o`zbek adabiyotida modernizm ga xos ayrim xususiyatlar bavoita ijodiy o`zlashtirila boshlangani (M.M.Do'st, A.A'zam, O.Muxtor, G`.Hotam va b.), 90-yillardan keyin esa ko`proq modern yo`nalishida ijod qiluvchi qator yoshlar (N.Eshonqul, T.Rustam, B.Ro`zimuhammad, Faxriyor va b.) maydonga chiqqani kuzatiladi. Hozircha o`zbek adabiyotshunosligida mazkur hodisani o`rganish "ma'qullash – inkor qilish" tarzidagi bahslar doirasidan chiqqanicha yo`q, uni fundamental asosda tadqiq etish ertaning vazifasi bo`lib qolmoqda.

Postmodernizm (fr. postmodernisme – modernizmdan keyingi) – o`tgan asrning ikkinchi

yarmidan boshlab adabiyot va san'atda, umuman, ijtimoiy-gumanitar sohalarida kuzatila boshlagan oqim, ijodiy metod. Frantsuz poststrukturalizmining dekonstruktsiya (J.Derrida), postfreidizmning “shizoanaliz” va “ongsizlik tili” (Lakan, J.Delyoz, F.Gattari) ta'limotlari hamda semiotikadagi kinoyaviylik kontseptsiyasi (U.Eko) postmodernizmning falsafiy asosini tashkil qiladi. Postmodernizmning yuzaga kelish vaqti, o'ziga xosligi masalasida turlicha fikrlar mavjud. Ayrim mutaxassislar postmodernizm 40-yillarda, J.Joysning “Finnegan ma'rakasi” (1939) asari bilan boshlangan desa, boshqalari o'tgan asrning o'rtalarini, yana bir xillari 70 – 80-yillarini ko'rsatadilar. Holbuki, postmodernizm termini ancha avval paydo bo'lgan: ilk bor P.Vinnitsning “Evropa madaniyati inqirozi”(1917) asarida ishlatilgan bo'lsa, Toyndining “Tarixni o'rganish”(1947) asarida termin kulturologik ma'noda, jahon madaniyatida evropotsentrizmning barham topishi ma'nosida qo'llanadi. Adabiyotshunoslikda ham postmodernizm termini XX asrning 20-yillardanoq ishlatilgan bo'lib, u adabiy jarayondagi modernizmga aks ta'sir hodisalarini, 60 – 70-yillar amerika adabiy tanqidchiligida esa ultramodernistik ijodiy tajribalarni anglatgan. Terminning keng ommalashishi Ch.Jenks nomi bilan bog'liq: u o'zining “Postmodernistik me'morlik tili”(1977) asarida postmodernizmi neoavangardga xos ekstremizm va nigilizmdan chekinish, qisman an'analarga qaytish ma'nosida qo'llaydi. Aslida, postmodernizm terminiga turli vaqtlarda berilgan ta'riflarning har biri o'zida hodisaning bir qirrasini mujassam etadiki, bu ma'no o'zgarishlari, ma'lum darajada, postmodernizmning shakllanish jarayonini aks ettiradi. Avvalo shuni qayd etish lozimki, modernizm bilan postmodernizm munosabati masalasida ham fikrlar turlicha: postmodernizmga modernizm taraqqiyotidagi bir bosqich sifatida qarash ham, uni modernizmga aks ta'sir sifatida maydonga chiqqan yangi hodisa deb bilish ham, eskirgan badiiy shakllardan yangilariga o'tish davri hodisasi deb hisoblash ham bor. Shunga qaramay, o'tgan asrning so'nggi choragidan postmodernizmning modernizmdan jiddiy farqlanuvchi hodisa ekanligi tobora oshkor ko'zga tashlanib, tabiiyki, u haqdagi shunga mos qarashlar ham ustuvorlik kasb etib bordi. Hozirgi adabiyotshunoslikda bu ikki hodisaning jiddiy farqlanishi e'tirof etiladiki, farqlardan ayrimlarini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq:

Modernizm	Postmodernizm
Yangi adabiyot va san'atni yaratish da'vosi, an'analarni inkor qilish	An'analarni o'ziga singdirish va ularga kinoyaviy munosabatda bo'lish
Olamni xaos deb bilish, undan qochish	Xaos deb bilingan olamni qabul qilish, uni o'yin tariqasida o'zlashtirish
Go'zallikni reallikdan tashqaridan izlash	Go'zallikni reallikdan izlash
Antropotsentrik gumanizm: insonga muhabbat	Universal gumanizm, uning ob'ekti jami tirik mavjudot, tabiat, koinot – butun OLAM
Madaniyatda evropotsentrizm, Evropa xalqlari madaniyatini umumbashariy madaniyat asosi deb bilish	Sharq, Lotin Amerikasi, Afrika, Okeaniya xalqlari madaniyatiga kuchli qiziqish, barcha madaniyatlarni qimmat jihatidan teng bilish
Elitar san'at	Elitar va ommaviy san'at orasida chegaraning yo'qolishi, asarda elita va ommaga mo'ljallangan qatlamlar mavjud bo'lishi – ikkiyoqlama kodlashtirish
Semantika, mazmun muhim	Ritorika, mazmunni etkazish shakli muhim
Janrlar, ular orasida aniq chegaralar mavjud	Janrlar mutatsiyasi
Ijodiy jarayonning natijasi – tugal	Ijodiy jarayonning o'zi muhim

asar muhim	
Ijodni individual hodisa deb bilish, ijodkor faolligini va uning mazmunni shakllantiruvchi markaz ekanini e'tirof etish	Ijodda individ rolini inkor qilish, "muallif o'limi" kontseptsiyasi
va boshqalar	

Postmodernizm nazariyotchilariga ko'ra, "postmodernizm asri" hisoblanmish 70 – 80-yillardan olam manzarasi tamom o'zgargan, avvalgilardan farqli shart-sharoitlar yuzaga kelgan. Jumladan, elektron axborot vositalari, xususan, televidenie va Internet tarmog'ining rivojlanishi madaniyatlarning ajib qorishuviga olib keldiki, turmush tarzi va madaniyatdagi eklektiklik san'at va adabiyotda ham shunga mos eklektiklikni keltirib chiqaradi. Xususan, adabiyot va san'atda evropotsentrizm, etnotsentrizmning emirilishi, turli san'at "til"larining qorishib ketishi ayni shu hol natijasi deb qaraladi. Mazkur holning yana bir omili sifatida ommaviy didsizlashish ko'rsatiladi. Ya'ni badiiy did o'tmaslashgan, badiiy asar qimmatini uning qancha foyda keltirgani bilan o'lchanadigan sharoit adabiyot va san'atdagi turli, hatto bir-biriga zid tamoyilu uslublarning qorishuviga izn beradi. Bu esa an'anaviy badiiyat mezonlarini emiradi, haqiqiy san'at bilan ommaviy san'at orasidagi farqni yo'qotib, san'atning dizaynlashuviga olib keladiki, bunday san'atning o'zi badiiy didni o'tmaslashtiradi. Postmodernizm nazariyotchilari nafaqat realizm, balki umuman an'anaviy san'at olamni tushunish va tushuntirishga intilgan, shu maqsadga qaratilgan "metarivoyatlar"ni yaratgan deb biladilar. Bundan farqli o'laroq, postmodernizm olamni tushuntirish, u haqda yaxlit tasavvur hosil qilish, insonning olam va undagi o'z o'rnini anglashga qaratilgan har qanday harakatni bekor hisoblaydi va "metarivoyatlar" o'rniga "kichik hikoyatlar"ni, ya'ni olam haqida umumiy emas, balki fragmentlar tarzidagi uzuq-yuluq "rivoya"ni taqdim etadi. Zero, postmodernizmga ko'ra, olamning mavjud qiyofatida faqat fragmentlarga ishonish mumkin. Ayrim mutaxassislar ayni shu jihatni postmodernizmdan farqlovchi muhim xususiyat sifatida ko'rsatishadi. Ularning fikricha, voqelikni badiiy idrok etish mumkinligini inkor qilgani holda, modernizm uning badiiy modelini yaratadiki, haqiqatda bu model an'anaviy san'at yaratuvchi "metarivoyat"ning muqobilidir. Ya'ni modernist san'atkor baribir o'zi anglagan haqiqatni ifoda etishga intiladi, demak, uning asari muayyan ijodiy niyat asosida shakllantirilgan kontseptsiyadir. Aksincha, postmodernizm uchun badiiy asar ijodiy niyat ijrosining natijasi, ya'ni oldindan belgilangan niyat asosidagi ijodiy jarayon mahsuli emas, balki uning o'zi jarayondir. Natijada mazmun endi asardan tashqaridagi voqelik bilan bog'liq "ob'ektiv mif" emas, balki parokanda olamda ihtalanib yashayotgan individning shaxsiy taassurotlariga bo'lib qoladi. Shu tariqa postmodernizm an'anaviy madaniyat asosida yotuvchi "logotsentrizm"ni inkor qiladi. Modomiki, asosda ma'ni (logos) turmas ekan, demak, uni shakllantirayotgan sub'ekt – muallifning faol mazmunni shakllantiruvchilik roli ham ahamiyatini yo'qotadi. Postmodernizmga ko'ra, mualliflik masalasining aktuallashuvi yangi davr – XVIII asrdan boshlangan bo'lib, bu shaxs maqomining o'zgarishi, ratsionalizmga xos inson dunyoni o'zgartira oladi degan ishonch natijasi edi. Endilikda, bu ishonchga putur etgan bir sharoitda, betartib va parokanda olamda inson o'z o'rnini yo'qotgani kabi, adabiyotda sub'ektning roli ham yo'qolishi muqarrardir. Bunday qarash, birinchidan, "muallif o'limi" kontseptsiyasini keltirib chiqaradi, ikkinchidan, ijodni shaxsning maqsadli yo'naltirilgan yaratuvchilik faoliyati emas, mohiyatan kollektiv ijod bo'lgan "intertekstual o'yin" sifatida tushunishga olib keladi.

Postmodernizm o'ta murakkab, serqirra va ziddiyatli, muhimi, faol harakatdagi hodisadirki, u haqdagi mavjud fikrlar to'liqlik va tugallik da'vosini qilolmaydi. Yuqoridagilar postmodernizm haqida mutaxassislar bildirgan turlicha fikrlarni umumlashtirib, muxtasar ifodalashga bir urinish xolos. Hozirgi o'zbek adabiyotida postmodernizmga xos ayrim belgilar (mas., kinoyaviy modus, intertekstual o'yin) modernizmga xos xususiyatlar bilan qorishiq holda zuhur qilayotgani ham bor gap Biroq o'zbek adabiyotshunosligida xali bu masalani tadqiq etish deyarli boshlanmadi, uni atroflicha o'rganish hanzuz ertaning vazifasi bo'lib qolmoqda.

Tayanch tushunchalar: ijodiy metod, romantizm, sotsialistik realizm, realizm, modernizm, postmodernizm.

Adabiyotlar:

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O'qituvchi, 2005.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
3. Теория литературы.- в 3-х томах, Т.1.- М.,1962
4. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
5. Иггтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
6. Минералов Ю. Теория художественной словесности.- М.,1999
7. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы.- М.:Прогресс, 1978
8. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.:Фан,1979
9. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М.,1964
10. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987
11. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

10-mavzu. Adabiy jarayon

1. Adabiy jarayon tushunchasi.
2. Adabiyot taraqqiyotining ichki va tashqi omillari.
3. Adabiy jarayonni davrlashtirish.

Adabiyotshunoslikda "adabiy jarayon" atamasi tor va keng ma'nolarda qo'llanadi. Keng ma'noda qo'llanganda adabiy jarayon atamasi badiiy adabiyotning eng qadimgi davrlaridan to hozirgi kunga qadar davom qilib kelayotgan uzluksiz taraqqiyot jarayonini bildiradi. Tor ma'noda esa ushbu atama ostida muayyan bir davr adabiy jarayoni, undagi badiiy adabiyotning mavjudligi va rivoji bilan bog'liq barcha narsa-hodisalar, jarayonlar tushuniladi. Masalan, XX asr boshlaridagi Turkiston adabiy jarayoni deganda o'sha davr adabiy- ijtimoiy hayoti (ya'ni, unda faoliyat ko'rsatgan ijodkorlar, ularning o'zaro munosabatlari; jamiyat hayotida yetakchilik qilgan g'oyalar, ijtimoiy maqsad va intilishlar va h.), davrning xarakterli adabiy-estetik hodisalari (badiiy adabiyotdagi yangiliklar, yangi adabiy-estetik tamoyillarning vujudga kelishi, yangi janrlarning paydo bo'lishi, adabiyotning real hayotga yaqinlashuvi, uning ijtimoiylashuvi va h.), adabiyotning u yoki bu yo'nalishda rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan ichki va tashqi omillar (ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat, madaniy- ma'rifiy sharoit, adabiy aloqalar, adabiy an'ana va yangilik munosabati) ... — qisqasi, badiiy adabiyotga bevosita yoki bilvosita aloqador bo'lgan barcha narsa-hodisalar, jarayonlar nazarda tutiladi.

Agar badiiy adabiyotning eng qadimgi davrlardan to hozirgacha kechayotgan uzluksiz rivojlanish jarayoniga nazar solinsa, bu jarayon kishilik jamiyatining taraqqiysi, uning ijtimoiy-iqtisodiy, umummadaniy va umumma'rifiy rivojlanishi bilan baqamti kechayotgani ko'riladi. Shu bois ham adabiyotshunos muayyan davr adabiy hodisalarini o'rganganda ijtimoiy-tarixiy sharoitni albatta e'tiborga oladi, chunki har bir davr adabiyotining rivojlanish darajasi, undagi turfa adabiy hodisalar ko'p jihatdan ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy-tarixiy sharoit deganda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, umummadaniy va umumma'rifiy holati tushuniladiki, bular bari badiiy adabiyot taraqqiyotining tashqi omili sanaladi. Ma'lumki, jahon hamjamiyatiga kiruvchi turli millatlarning ijtimoiy taraqqiyot darajasi turlicha bo'lib, bu narsa milliy adabiyotlar taraqqiy darajasida ham o'z aksini topgan. E'tiborli jihati shundaki, umuman

kishilik jamiyati taraqqiyotining ma'lum bosqichlariga xos ijtimoiy-tarixiy sharoit har bir konkret jamiyat rivojida mohiyatan o'xshashdir. Shunga ko'ra, milliy adabiyotlar taraqqiyot bosqichlarida ham muayyan o'xshashliklar kuzatiladiki, ularni *milliy adabiyotlar taraqqiyotidagi stadial umumiylik* deb yuritiladi. Fikrimizni oydinlashtirish uchun konkret misolga murojaat qilaylik. Masalan, XX asr boshidagi Turkiston ijtimoiy-tarixiy sharoitining milliy adabiyotimiz taraqqiyotiga ta'sirini yorqinroq tasavvur qilish uchun uni Evropa adabiyoti tarixi bilan muqoyasa qilish foydalidir. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, jadidchilik harakati o'zining ko'p jihatlari bilan XVIII asrda Evropada keng quloch yoygan ma'rifatchilik harakatiga o'xshashdir. Har ikki harakatga xos mushtarak nuqtalarga bir qur nazar solinsayoq, bizningcha, bu fikrimizda jon borligi anglashiladi. Avvalo shuki, har ikki harakat ham feodal asoslar emirilib, ularning o'rnida kapitalistik munosabatlar qaror topa boshlagan paytda maydonga kelgan. Ya'ni, har ikki harakatning yuzaga kelishini zaruratga aylantirgan ijtimoiy tarixiy sharoitning o'xshashligi ulardagi o'xshashlikni keltirib chiqargan. Feodal ijtimoiy munosabatlardan farq qilaroq, kapitalistik munosabatlar jamiyatning har bir a'zosi uchun teng imkoniyatlar ochishi bilan xarakterlanadi. Yangi sharoitda endi insonning ijtimoiy kelib chiqishi emas, aql-u zakovati, tadbirkorligi-yu omilkorligi uning taqdirini va jamiyatdagi o'rnini belgilaydi. Ko'rinadiki, yangicha ijtimoiy munosabatlar shaxsning ijtimoiy maqomini o'zgartirdi, inson endi o'zini ijtimoiy shaxs sifatida — jamiyatning va o'zining hayotiga faol ta'sir ko'rsata oladigan unsur sifatida anglay boshlaydi. Shaxs maqomining o'zgarishi bilan feodal-monarxik tartiblarning eskirgani, jamiyat hayotini isloh etish zarurati tobora ravshan ko'zga tashlana boradi. Yevropaning qator mamlakatlarida ayni shu xil sharoit yuzaga kelganida maydonga chiqqan harakat ma'rifatchilik harakatidir.

Ma'rifatchilik harakatining ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan uzviy bog'liqligini shundan ham ko'rsa bo'ladiki, uning g'oyalari Yevropa mamlakatlarining hammasiga bir paytda emas, konkret mamlakatda buning uchun mos ijtimoiy sharoit yuzaga kelgandagina yoyilgan: avval Angliyada, keyinroq Fransiyada, so'ng Germaniyada (ma'lumki, jadidchilik g'oyalarining Qrim, Tatariston, Ozarbayjon, Turkiston hududlariga yoyilishida ham shunga o'xshash holni kuzatish mumkin: ularning har birida g'oyaning o'zlashishi va ommalashuv darajasi turlicha bo'lgan). Jadidchilikka o'xshab, Yevropa ma'rifatchiligining ham yagona harakat dasturi bo'lgan emas, har ikki harakat ichida ham qarashlar turlichaligi (biroz konservativroq qarashlardan to radikal qarashlargacha) mavjud edi. Ma'rifatchilar eskirgan ijtimoiy asoslarni tamomila inkor qilib, yangi — inson tabiatiga mos, "aqlga muvofiq jamiyat qurish" g'oyasi bilan chiqqanlar. Jadidchilarga o'xshab, ular ham ijtimoiy islohnii amalga oshirishda ma'rifat yoyishni asosiy vositalardan biri deb bilganlar. O'z g'oyalarining imkon qadar keng doirada yoyilishini istagan ma'rifatchilar nashriyot-matbaa ishlariga katta ahamiyat berganlar, kichik hajmli va arzon risolalar chop etib tarqatganlar. Ma'lumki, jadidchilik harakatining ko'zga ko'ringan namoyandalari (Behbudiy, Munavvar qori, Ibrat va boshq.) ham noshirlik bilan shug'ullanganlar. Boz ustiga, jadidchilarning yuqoridagicha maqsad yo'lidagi sa'y-harakatlari o'zbek milliy matbuotining shakllanishiga olib kelgani ham ma'lum.

Mutaxassislar Yevropa ma'rifatchiligini "falsafiy, ijtimoiy, axloqiy kontsepsiya", yangicha dunyoqarashga asos bo'lgan MAFKURA deb hisoblaydilar. Yangi mafkuraning o'zagini "inson aql-u zakovatigina dunyoni o'zgartirishi mumkin", degan qarash tashkil etadi. Darhaqiqat, ma'rifatchilik g'oyalari ijtimoiy ongning keyingi taraqqiysiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi: XVIII asrdan boshlab moddiyunchilik qarashlari tobora ko'proq kishilarning ongini zabt eta boradi. Muayyan ijtimoiy sharoit mahsuli sifatida dunyoga kelgan bu mafkura jamiyat hayotining barcha

sohalarida, ayniqsa, adabiyot va san'atda tub burilishlar yasadi.

Yevropada ma'rifatchilik g'oyalari ta'sirida yangicha estetik prinsiplarga tayangan adabiyot shakllandiki, uning asosida "dunyoni va insonni o'zgartirishga qodir g'oyaviy adabiyot kerak", degan aqida yotadi. Ya'ni, boshqacha aytgach, ma'rifatchilarning ijtimoiy ideali — "inson tabiati va aqlga muvofiq jamiyat qurish" ma'rifatchilik adabiyotining estetik idealiga aylandi. Bu esa adabiyotning-da shunga muvofiq holda o'zgarishini taqozo qildi. Mazkur o'zgarishlar orasida eng muhimi — idealning "erga tushgani"dirki, buning natijasi o'laroq badiiyat, go'zallik tushunchalariga ham jiddiy tahrirlar kiritildi.

Jadidchilar kabi ma'rifatchilar ham adabiyotda avvalo o'quvchilarni tarbiyalash asosida ijtimoiy hayotni isloh qilish vositasini ko'rganlar. Shu bois ham ma'rifatchilik adabiyotidagi qator jihatlar jadid adabiyotidagi tamoyillarni esga soladi. Badiiy adabiyotga konkret maqsadga erishish vositalaridan biri sifatida qaraganlari uchun ham ma'rifatchilarning asarlarida ko'pincha qahramonlar orasida ochiq g'oyaviy kurash kechadi, qahramonlar tilidan muayyan g'oyalar aytiladi, qisqasi, g'oya asarning butun to'qimasiga singdirib yuboriladi. Ayrim adabiyotshunoslarning "ma'rifatchilik realizmi" atamasidan ko'ra "didaktik realizm" atamasini ma'qul ko'rishlari bejiz emas, albatta. Zero, ma'rifatchilik adabiyoti, bir tomondan, adabiyotni hayotga yaqinlashtirdi, ikkinchi tomondan, uni tarbiya vositasi deb bildi. Ma'lumigizki, ayni shu ikki tamoyil jadid adabiyotining ham mohiyatini belgilovchi xos xususiyatlar sifatida ko'rsatilishi mumkin.

Ma'rifatchilar o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun qulay imkoniyatlar beruvchi san'at turlari va janrlarga ayricha ahamiyat berganlar. Xususan, ular teatrni o'z g'oyalarini targ'ib etish minbari deb bilganlar, shu bois ham dramatik janrlar rivojlantirilgan, sahnada o'ynalayotgan voqealar hayotiylik kasb etib borgan. Didro, Lessing kabi yirik ma'rifatchilar teatr san'atiga, dramaturgiyaga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar yaratishganki, bu ham yuqoridagi fikrimiz daliliga xizmat qiladi. Shuni ham aytish kerakki, ma'rifatchilik adabiyotida badiiy proza ayniqsa faol rivojlantirildi: "epistolyar roman", "sayohatnoma roman", "tarbiya romani", "falsafiy qissa" kabi qator yangi janrlar ishlab chiqildi; inson xarakterini yaratishning yangi-yangi imkoniyatlari kashf etildi, yangi usul-u vositalar joriy qilindi. Ma'rifatchilik adabiyotida, ayniqsa, hayotni atroflicha badiiy tahlil etish-u yaxlit badiiy konsepsiyani ifodalash imkonini beruvchi roman janri gurrakib rivoj topdi. Shu o'rinda jadidchilarning milliy teatrimizni shakllantirish yo'lidagi jonbozliklarini, jadid nashrlarida bot-bot uchrab turgan "bizga tiyotr va ro'mon kitoblari kerak" qabilidagi xitoblarni eslasak, mushtaraklik yana ham bo'rtib ko'zga tashlanadi.

E'tiborli jihat shundaki, Yevropadagi ma'rifatchilik adabiyoti bilan jadid adabiyotining o'xshashlik jihatlari badiiy shakl bobidagi izlanishlarda ham ko'zga tashlanadi. Masalan, fransuz adibi Monteskyening "Fors xatlari", ingliz yozuvchisi Goldsmitning "Dunyo fuqarosi yoki xitoylik kishi xatlari" nomli asarlarida Yevropa voqeligi chet elliklar — birida fors, ikkinchisida xitoylik kishi nigohi orqali beriladi. Bu xil badiiy-kompozitsion usulga murojaat qilinishining sabablarini qo'ya turaylik-da, Fitratning "Munozara", "Hind sayyohi" asarlarida ham shu yo'ldan borilganini eslaylik. Yoki "Munozara"ning dialog shaklida qurilganini olaylik. Qadimgi yunon faylasuflari foydalangan bu shakl XVIII asrda ma'rifatchilar tomonidan tiriltirilgan, Didro, Lessing, Gerderlarning falsafiy-publitsistik asarlaridan (hatto Didroning "Ramo jiyan" romani nam) ayrimlari ayni shu shaklda yozilgan edi. Tabiiyki, mazkur masala maxsus o'rganilsa, bulardan boshqa ham mushtarak o'rinlar topilishi, ehtimol.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, Yevropa ma'rifatchilik adabiyoti bilan jadid adabiyoti orasida qator o'xshashliklar mavjud. Buning sababi esa har ikki adabiyotni yuzaga keltirgan

ijtimoiy-tarixiy omillar, har ikki harakat ko'zlagan maqsadlardagi o'xshashlik bilan izohlanadi.

Badiiy adabiyotning taraqqiyoti ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan ko'p jihatdan bog'liq bo'lgani holda, uni faqat shu sharoit bilan bog'lab tushunish, *tashqi omil* ahamiyatini mutlaqlashtirish ham to'g'ri bo'lmaydi. Deylik, badiiy adabiyot muayyan tarixiy bosqichlarda jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti darajasidan oldinlab ketishi yoki, aksincha, ortda qolishi ham mumkin. Masalan, XIX asrdagi chor Rossiyasi ko'plab Yevropa davlatlaridan ham iqtisodiy, ham ijtimoiy taraqqiyotda ancha ortda qolgan, yarim quldorlik tuzumiga asoslangan davlat edi. Biroq ayni shu asr rus adabiyoti ko'plab iste'dodlarni, jahon miqyosida tan olingan Tolstoy, Dostoyevskiy singari buyuk yozuvchilarni yetishtirdi. Yoki, aksincha, ayni shu davrda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy sur'atini beqiyos darajada tezlatib, "eski dunyo"dan ancha oldinlab ketgan amerika adabiyotining jahon badiiy tafakkurida hodisa sanaluvchi u qadar katta iste'dodlarni berolmaganini ham qayd etish zarur. Demak, badiiy adabiyot taraqqiyoti ko'p jihatdan ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog'liq rivojlanadi va, ayni paytda, nisbiy mustaqillikka ham egadir.

Badiiy adabiyot taraqqiyotining muhim *ichki omillari* sifatida adabiy jarayonda har vaqt mavjud bo'lgan *adabiy meros va vorisiylik, an'ana va yangilik* munosabatlari e'tirof etiladi. Bugungi adabiyot o'tmish adabiy merosi zaminida rivojlanadi, undan oziqlanadi. Adabiy meros deganda o'tmishda yaratilgan, umummilliy va umumbashariy qimmatga ega bo'lganidan vaqt hukmini yengib kelayotgan adabiy- badiiy qadriyatlarning jami tushuniladi. Bugungi adabiyot — o'tmish adabiyotidan qolgan merosning vorisi. Adabiy meros asosida adabiy an'analari shakllanadi. Adabiy an'ana — zamonamiz, zamonaviy adabiyotimiz uchun qimmatga ega bo'lganidan bugunda barhayot merosdir. Adabiyot taraqqiyotining uzluksiz jarayonida har bir davr o'zidan oldingi davrlardan eng yaxshi jihatlarni o'ziga singdiradi, ularni sayqallaydi, maromiga yetkazadi, ayni choqda, o'zidan-da unga neder yangilik qo'shishga intiladi. Shu tariqa adabiyotning uzluksiz taraqqiyoti ta'minlanadi.

Adabiyotdagi vorisiylik, an'analarga sodiqlik har bir milliy adabiyotdagi o'ziga xoslik, milliy qiyofaning yo'qotilmasligini kafolatlaydi. Boy an'anaga tayangan adabiyotning rivojlanish imkoniyatlari, tabiiyki, boshqalarga nisbatan yuqori bo'ladi. Masalan, xalqimizning boy adabiy-madaniy an'analari XX asr boshlaridan kuzatiluvchi yangi o'zbek adabiyotining shakllanish jarayoni tez kechishini ta'minladi: adabiyotimiz juda qisqa fursat ichida jahon adabiyotidagi yutuqlarning ko'pini ijodiy o'zlashtirdi, o'zining badiiy arsenalini boyitdi. Aytaylik, roman g'arb adabiyotiga xos janr ekanligi, uning o'zbek adabiyotida o'zlashishi 20-yillarga to'g'ri kelishi ma'lum. Biroq g'arbona shakl milliy adabiyotimizni boyitdigina emas, balki adabiy an'analimiz zaminida uning o'zi ham boyidi — o'zbek romanchiligi dunyoga keldi. Milliy romanchiligimizning ilk namunasi bo'lmish "O'tgan kunlar"dan boshlab "Otamdan qolgan dalalar" gacha bo'lgan namunalarida ming yilliklar bilan o'lchanadigan adabiy- madaniy an'analimiz izlari bor, shu tufayli ham u o'zining qiyofasiga ega "o'zbek romani"dir.

Badiiy adabiyotning rivojlanishida *adabiy aloqalar* va ularning natijasi bo'lmish *adabiy ta'sir* katta ahamiyatga molikdir. Milliy adabiyotlarning o'zaro aloqasi ularni boyitadi, rivojlanishiga turtki beradi. Masalan, o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga uning forsiy adabiyot bilan aloqalari juda katta ta'sir ko'rsatgan. Jumladan, forsiy adabiyotda yaratilgan xamsachilik, ruboiynavislik an'analari o'zbek adabiyotida davom ettirildi; deyarli barcha mumtoz shoirlarimiz Hofiz, Sa'diy kabi forsiyzabon ijodkorlardan ta'sirlandilar, ularni o'zlariga ustoz deb bildilar. Shuningdek, yangi o'zbek adabiyotining shakllanishida XX asr boshlarida kuzatilgan turk, tatar, ozarbayjon adabiyotlari va, ayniqsa, rus adabiyoti bilan aloqalarning ahamiyati beqiyosdir. Jumladan, yangi o'zbek adabiyotining A.Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, A.Qahhor, G'.G'ulom kabi

yirik vakillari Pushkin, Lermontov, Tolstoy, Gogol, Dostoyevskiy, Chexov singari rus adib-u shoirlarini o'zlariga ustoz deb bilganlar. Keyinroq, 80-90-yillar o'zbek adabiyotida G'arb mamlakatlari, Lotin Amerikasi adabiyotlarining bilvosita (rus tili orqali) ta'siri kuzatilgan bo'lsa, hozirgi kunda axborot olish imkoniyatlarining kengayishi bilan adabiy aloqa va ta'sir doirasi kengayib borayotir.

Shunga o'xshash, badiiy adabiyot taraqqiyotida uning boshqa san'at turlari bilan o'zaro aloqasi ham muhim ahamiyatga ega. Zero, adabiyot boshqa san'at turlari bilan birga, bitta madaniy muhitda yashaydi, bir havodan nafas oladi va rivojlanadi (bu haqda ilgari to'xtalganmiz).

Adabiyotshunoslik oldida turgan muhim muammolardan biri adabiy jarayonni davrlashtirish masalasidir. Bu masalada qarashlar turlichaligi mavjud bo'lib, bu turlichalik ikkita asosiy ko'rinishga ega: birinchi guruh adabiyotni davrlashtirishda ijtimoiy-tarixiy sharoitga asoslansa, ikkinchi guruh adabiyotni faqat adabiy hodisalar, badiiy- estetik tamoyillardan kelib chiqqan holda davrlashtirish lozim deb hisoblaydi. Bu o'rinda har ikki tomonni ham to'la yoqlash yoki to'la inkor qilish maqbul emas, aksincha, o'rtaliq mavqeni egallash to'g'riroq bo'lur edi. Chunki ijtimoiy-tarixiy sharoitdagi o'zgarishlar adabiyotda sezilarli darajada aks etmagan davrlar ham bo'lganidek, ular juda kuchli iz qoldirgan davrlar ham bo'lishi tabiiy. Deylik, insonning ijtimoiylashuv darajasi kuchli bo'lmagan davrlarda (G'arb mamlakatlarida taxminan XVIII-XIX asrlargacha, bizda XX asrgacha) ijtimoiy-tarixiy sharoitdagi o'zgarishlar adabiyotda har vaqt ham yaqqol ko'zga tashlanmasligi mumkindir, keyingi davrlarda esa izsiz ketgan o'zgarishning o'zi yo'qdek. Shu bois ham o'tmishga chuqurlashganimiz sari adabiyotni davrlashtirishning davriy chegaralari kattarib boradi va, aksincha, zamonamizga yaqinlashilgani sari bu chegaralar torayadi. Bu esa, birinchi navbatda, o'tmishda ijtimoiy-tarixiy sharoitlardagi tub o'zgarishlar nisbatan uzoq vaqt davomida kechgani va, aksincha, zamonamizga yaqinlashilgani sari bunday o'zgarishlarning yuzaga kelish vaqti qisqarishi bilan izohlanadi. Tabiiyki, adabiy-estetik tamoyillarning yashovchanligi ham shunga mutanosibdir. Demak, davrlashtirishda ijtimoiy-tarixiy sharoitni e'tiborga olish va shu sharoitning adabiyotga ko'rsatgan ta'sirini yaqqol ko'rsatish zarur bo'ladi.

Adabiy jarayonni davrlashtirishda *adabiy davr*, *adabiy asr*, *adabiy avlod* tushunchalarini ajratish mumkin. Shuni aytish kerakki, bundagi vaqt astronomik vaqtga har vaqt ham to'g'ri kelmaydi. Eng katta bo'linish sifatida adabiy davrni olsak, o'zbek adabiyoti taraqqiyotida uchta katta davrni ajratish mumkin:

- 1) eng qadimgi adabiyot davri;
- 2) islom sharqi adabiyoti ta'siridagi mumtoz adabiyot davri;
- 3) yangi o'zbek adabiyoti davri.

Agar ikkinchi adabiy davrni adabiy asrlarga bo'lmoqchi bo'lsak, unda quyidagilarni ko'rish mumkin:

- 1) turkiy sulolalar davri adabiyoti;
- 2) mo'g'ul istilosi davri adabiyoti;
- 3) temuriylar davri adabiyoti;
- 4) uch xonlik davri adabiyoti.

Ko'rsatilgan adabiy asrlarning birinchisi turkiy tildagi yozma adabiyotning paydo bo'lishi, unda zamonaning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy ehtiyojlari bilan bog'liq holda didaktik (ham ijtimoiy-siyosiy, ham islomiy tarbiyaga qaratilgan) adabiyotning rivojlanganini; arab- fors

adabiyotlari an'analarini o'zlashtirish boshlangani (masalan, aruzda bitilgan «Qutadg'u bilig») bilan bir qatorda ko'proq xalq og'zaki ijodi an'analarini davom ettirgan (masalan, Yassaviy «Hikmatlar») asarlar yaratilganini ko'rish mumkin. Keyingi adabiy asr turkiy adabiyotdagi depsinish davri bo'lsa, uchinchisi tom ma'noda adabiyotimizning «oltin asri» sanaladi. Bu davrda yozma adabiyot beqiyos darajada rivojlandi, turkiy tildagi adabiyot fors-arab adabiyoti an'analarini deyarli to'la o'zlashtirdi, sharq adabiyotidagi deyarli hamma janrlar istifoda etildi va h.

Adabiy avlod adabiy jarayonni davrlashtirishda eng kichik birlik sifatida olinishi mumkin. Adabiy avlod sanalishi uchun ma'lum guruh ijodkorlarining bir davrda tug'ilgani yoki bir davrda adabiyotga kirib kelgani emas, balki ijodda bir-biriga yaqin tamoyillarga tayangani e'tiborga olinadi. XX asr o'zbek adabiyotidagi avlodlarga nazar solsak, bu narsa yaqqol ko'riladi:

- 1) jadidchilik ta'sirida adabiyotga kirib kelgan avlod;
- 2) sho'ro adabiyoti avlodi;
- 3) 60-yillar adabiy avlodi;
- 4) 70-80-yillar adabiy avlodi;
- 5) 90-yillar adabiy avlodi.

Yuqoridagilardan, misol uchun, 60-yillar adabiy avlodiga mansub deb O.Yoqubov, P.Qodirov, O'.Umarbekov, O'.Hoshimov, A.Oripov, E.Vohidov, R.Parfi kabi ijodkorlarni ko'rsatish mumkin. Ular ijodining boshlanishi, tug'ilgan yillaridagi farqlarga qaramay, bitta avlodga mansub, chunki ularning ijodi estetik prinsiplari jihatidan bir-biriga yaqin turadi. Adabiy avlodlar orasida "inkorni inkor" qonuni asosidagi munosabat kechadi: har bir adabiy avlod, bir tomondan, o'zidan avvalgi avlodning (umuman adabiy an'ananing) vorisi — uning eng yaxshi tomonlarini o'zlashtiradi, ikkinchi tomondan, o'zidan avvalgi avlodning ijodiy-estetik prinsiplarini inkor qilib, yangilangan ijodiy-estetik prinsiplar bilan maydonga chiqadi.

Yuqorida aytilganidek, adabiyotshunoslik ilmida adabiy jarayonni, adabiyot tarixini davrlashtirish masalasida turlicha qarashlar mavjudki, adabiyot tarixi kursini o'rganish davomida Siz bunga amin bo'lasiz. Biz davrlashtirish masalasidagi asosiy tushunchalarni berishga harakat qildik, umid qilamizki, shularga tayanib adabiyot tarixi bo'yicha ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlar davomida bu masalani atroflicha chuqur o'zlashtirib, bu borada o'z qarashingizni shakllantirasiz.

Tayanch tushunchalar: adabiy jarayon, vorisiylik, uzluksizlik, ichki va tashqi omillar ijtimoiy-tarixiy sharoit an'ana vayangilik davrlashtirish

Adabiyotlar:

1. Адабиёт назарияси: 2 томлик. Т.2.-Т.,1979
2. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Қадимий адабий алоқалар.- Т.,1997
3. Мирвалиев С. XX аср узбек адабиёти тарихини даврлаштириш муаммолари// Тил ва адабиёт таълими.-1995.- №5-6.- Б.48-52
4. Каримов Э. XX аср бошида Туркистонда адабий муштаракликлар//Узбек тили ва адабиёти.-1994.-№4-6.-Б.16-23
5. Турдиев Ш. А.Қодирий ва татар адабиёти//Узбек тили ва адабиёти.-1994.-№6.- 32-38
6. Шеърятда Фитрат ва Чулпон аънаналари // Гулистон.- 1995.-№2.-Б.46-47

AMALIY VA SEMINAR MASHG`ULOTLARI

Mavzu: Sharq va G`arb adabiy nazariy tafakkuri tarixidan
(seminar)

Reja:

1. Antik Yunonistonda adabiy nazariy tafakkur
2. Qadimgi Hindistonda adabiy nazariy tafakkur.
3. O`rta asrlarda Sharq adabiy nazariy tafakkuri tarixi
4. Alisher Navoiy va Boburning adabiyotshunoslikka oid qarashlari

Adabiyotlar

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O`qituvchi, 2005.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
3. Abduylla Sher. Estetika. –T.: “O`zbekiston”, 2014.
4. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Т.: Янги аср авлоди. 2004.
5. Болтабоев Х., Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. – Т.: “Mumtoz so`z”, 2013.
3. Литературный энциклопедический словарь.- М., 1987
4. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu: Badiiy asar g`oyasi, mavzusi va estetik ideal
(seminar)

Muhokama qilinadigan masalalar

1. Ideal va uning uch aspekti xususida
2. Badiiy asar mavzusi.
3. Badiiy asar g`oyasi.

Adabiyotlar

- 1.Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
- 2.И.Султон. Адабиёт назарияси.- Т.,1980
- 3.Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010.
- 4.Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.:Фан,1979
- 5.Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
- 6.Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М.,1964
- 7.Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987

Mavzu: Badiiy asar kompozitsiyasi
(seminar)

Reja:

1. Kompozitsiyaning mohiyati, funksiyasi va ahamiyati.
- Nutqiy qurilish
Badiiy voqelik
Kompozitsiya

2. Epik asar kompozitsiyasi
Syujet epik asarning kompozitsion o'zagi sifatida
Nuqtai nazar. Arxitektonika – tashqi kompozitsiya haqida

Tayyorgarlik uchun materiallar

1. Cho'lponning "Taraqqiy", Said Ahmadning "Qoplon" hikoyalari, M.M.Do'stning "Galatopaga qaytish", X.Sultonning "Ajoyib kunlarning birida" qissalari.
- 2.

Adabiyotlar

1. Хализов В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O'qituvchi, 2005.
4. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
5. Адабий тур ва жанрлар. 3 жилдлик. 1-жилд. – Т., 1991.
6. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М., 2010
7. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.: Фан, 1979
8. Ҳомидий Ҳ. ва б. Адабиётшунослик терминлари луғати.- Т.: Ўқитувчи, 1967
9. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М., 1964
10. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987.
11. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish.- Т., 2005.
12. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu: Epik tur; qissa genezisi
(seminar)

Reja:

1. Epik tur.
Epik tur spetsifikasi.
Epik turga mansub janrlar
2. Qissa janri
Mumtoz qissaxonlik.
Mumtoz adabiyotdagi qissa va zamonaviy qissaning umumiy va farqli jihatlari
Zamonaviy qissaning janr xususiyatlari
3. Qissada xarakter yaratish masalasi.
Xarakterning shakllanish tarixini ko'rsatuvchi qissalar.
Tayyor xarakter mohiyatini ochib beruvchi qissalar.

Tayyorgarlik uchun materiallar

1. A.Qahhorning "Sinchalak", G'G'ulomning "Yodgor", O.Hoshimovning "Bahor qaytmaydi", E.A'zamning "Otoyining tug'ilgan yili", "Javob", G'.Shermuhammadning "Quduq" qissalari.

Adabiyotlar

13. Хализов В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
14. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
15. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O'qituvchi, 2005.
16. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979

17. Адабий тур ва жанрлар. 3 жилдлик. 1-жилд. – Т., 1991.
18. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М., 2010
19. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.: Фан, 1979
20. Ҳомидий Ҳ. ва б. Адабиётшунослик терминлари луғати.- Т.: Ўқитувчи, 1967
21. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М., 1964
22. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987.
23. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish.- Т., 2005.
24. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu: Lirik tur, she'rshunoslik
(seminar)

Reja:

1. Lirik tur.
Lirik turning spetsifikasi.
Lirik turni janrlarga ajratish prinsiplari.
2. Lirik she'r.
3. Lirik tur janrlari.

Adabiyotlar

1. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Т.: O'qituvchi, 2005.
4. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
5. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
6. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М., 1964
7. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987.
8. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish.- Т., 2005.
9. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.
10. Қуронов Д. Адабиёт надир ёки Чўлпоннинг мангу саволи. - Т., 2013.
11. Қуронов Д. Мутолаа ва идрок машқлари имконлари. - Т., 2013.
12. Қуронов Д. Адабий ўйлар. - Т., 2016.

Mavzu: Dramatik tur, tragediya va tragikomediya.
(seminar)

Reja:

1. Dramatik asarlar va teatr san'ati.
2. Adabiy tur va janrlardagi o'ziga xoslik hamda uyg'unlik.
3. Tragikomediya.

Adabiyotlar

1. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
2. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
3. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М., 1964
4. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987.
5. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish.- Т., 2005.
6. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

7. Қуронов Д. Адабиёт надир ёки Чўлпоннинг мангу саволи. .- Т., 2013.

Mavzu: Badiiy asar pafosi va estetik ideal.
(seminar)

Reja :

1. Pafos tushunchasi talqinlari.
2. Badiiy asar pafosi va estetik ideal ifodasi.
3. Pafos va badiiylik modusi tushunchalari.
4. Pafos turlari: qahramonlik, tragizm, satira, romantika, dramatism, yumor, kinoya.

Adabiyotlar

1. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
2. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Т.: О'qituvchi, 2005.
3. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987
4. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu:Hajviy tafakkur tabiati, satira va yumor.
(seminar)

Reja:

1. Satira va yumor mustaqil ijod turi sifatida.
2. Satira va yumor badiiylik modusi sifatida.

Adabiyotlar

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Т.: О'qituvchi, 2005.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
1. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987
2. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu: Ijodiy metod ustidagi bahslar
(seminar)

Reja:

1. Metod tushunchasi haqida
2. Hayotni badiiy aks ettirish tamoyillari
3. Metod va uslub tushunchai

Adabiyotlar

4. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Т.: О'qituvchi, 2005.
5. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
6. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
3. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987
4. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu: Badiiy asarni o`zlashtirish masalasi.
(seminar)

Reja:

1. Badiiy did masalasi; retseptsion estetikaning mohiyati xususida
2. Badiiy asarni qabul qilishda milliylik va umuminsoniylik tamoyillari
3. Badiiy asarni tushunish va tushuntirish yo`llari xususida

Adabiyotlar

1. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
2. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O`qituvchi, 2005.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
4. Abduylla Sher. Estetika. - T.: "O'zbekiston", 2014.
5. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Т.: Янги аср авлоди. 2004.
6. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М., 2010
7. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu: Badiiy obraz darajalari, genezisi, tasnifi va maydonga
kelish omillari
(amaliy)

Reja:

1. Obrazlilik badiiy adabiyotning san'at turi sifatidagi spetsifik xususiyati ekani.
2. Badiiy obraz xususiyatlari.
3. Badiiy obraz turlari.

Tayyorgarlik uchun materiallar

1. A.Qahhor "O`g`ri", "Dahshat" hikoyalarida badiiy obrazning metaforiklik xususiyatini yrganish. D.Quronovning "Dahshat" hikoyasi, "Kecha va kunduz" romanidagi bosh qahramon masalasiga oid qarashlarini o`rganish.
2. O`zbek va jahon adabiyotidan o`qilgan asarlar asosida badiiy obraz turlariga misollar topib sharhlash.
3. Badiiy obrazning yuzaga kelish omillarini o`rganish. Prototip yoki badiiy to`qima asosida obraz yaratish ("Adabiyotshunoslik lug`ati").

Badiiy obraz, obrazlilik, badiiy obraz xususiyatlari, badiiy obraz turlari, predmetlilik darajasiga k`yra badiiy obraz turlari, umumlashtirish darajasiga k`yra badiiy obraz turlari, mazmun va ifoda munosabatiga k`yra badiiy obraz turlari

Adabiyotlar

1. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
2. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М., 2010
3. Литературный энциклопедический словарь.- М., 1987
4. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.
5. Қуронов Д. "Ўғри"нинг химоясига икки оғиз сўз // Китобда: Қуронов Д. Мутолаа ва идрок машқлари. – Т., 2013.

Mavzu: Sujet, motiv va mavzu munosabati

(amaliy)

Reja:

1.Mavzu.

Mavzu va syujet munosabati.

Konkret-tarixiy va abadiy mavzular

2. Badiiy asar syujeti va konflikt munosabati.

Prolog. To`g`ri yoki kechiktirilgan.

Ekspozitsiya. To`g`ri yoki kechiktirilgan (matndan olingan satrlar bilan tasdiqlanadi)

Tugun (matndan olingan satrlar bilan tasdiqlanadi)

Voqea rivoji (matndan satrlarni keltirish)

Kulminatsiya (matndan olingan satrlar bilan tasdiqlanadi)

Yechim (matndan olingan satrlar bilan tasdiqlash)

Epilog.

3. Motiv.

Asardagi obraz va syujet holatlari yozuvchining boshqa asarlarida, zamondoshlar asarlarida, ozbek va jahon adabiyotida uchraydimi? Misollar keltiring, ushbu asardagi motivning boshqa ijodkorlar asarlaridagidan farqini izohlang.

Tayyorgarlik uchun materiallar

1. Cho`lpon “Qor qo`ynida lola”, Sh.Xolmirzayev “Podachi”, A.Yo`ldoshev “Puankare”, I.Sulton “Kichkinagina pushtirang maxluqcha”.

Adabiyotlar

8. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.

9.Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O`qituvchi, 2005.

10. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.

11. Abduyilla Sher. Estetika. –T.: “O`zbekiston”, 2014.

12. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Т.: Янги аср авлоди. 2004.

13. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010

14. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu: Badiiy asar tili va poetik nutq masalasi

(amaliy)

Reja:

1.Badiiy asar tili tushunchasi.

Badiiy nutq, badiiy til tushunchalari.

Badiiy nutqning obrazlilik va emotsionalligi.

Badiiy nutqning differentsiyanlanganligi.

Badiiy nutq shakllari.

2. She`riy nutq haqida.

She`riy nutq. Ritm tushunchasi. Ritmik bo`laklar va ritmik vositalar.

She`riy sintaksis. Uni hosil qiluvchi usullar.

Tayyorgarlik uchun materiallar

1. “Adabiyotshunoslikka kirish” darsligidagi “Badiiy asar tili”, “She`riy nutq haqida” mavzulari.

2. Istalgan ijodkorlardan ikkita she`rni tanlab olib, yuqorida berilgan topshiriqlar bo`yicha tahlil qilish.

Adabiyotlar

1. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.

2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O'qituvchi, 2005.
4. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
5. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.: Фан, 1979
6. Ҳомидий Ҳ. ва б. Адабиётшунослик терминлари луғати.- Т.: Ўқитувчи, 1967
7. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М., 1964
8. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987.
9. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish.- Т., 2005.
10. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu: Nasriy asarda ritm. Saj' haqida
(amaliy)

Reja:

1. Badiiy asarda muallif nutqi va personajlar nutqi.

Muallif nutqi.

Personaj nutqining individual va umumlashma xususiyatlari

2. Badiiy asar nutqiy janr sifatida.

3. Badiiy asarda o'ziniki bo'lmagan muallif nutqi masalasi.

Tayyorgarlik uchun materiallar

1. D.Quronovning “Adabiy asar haqida qaydlar”, “Adabiy asar talqiniga doir ayrim qaydlar” maqolalari (“Talqin imkonlari” kitobida).

2. M.Sheraliyevaning “Kinoya va “nuqtai nazar”lar dialogi” maqolasi (“Boburning andishasi” kitobida).

3. A.Qahhorning “Mayiz yemagan xotin”, Sh.Xolmirzayevning “Ot egasi”, A.A'zamning “Almisoqdan qolgan Karim”, X.Sultonovning “Onamning yurti” hikoyalari.

Adabiyotlar

1. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Т.: O'qituvchi, 2005.
4. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
5. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
6. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.: Фан, 1979
7. Ҳомидий Ҳ. ва б. Адабиётшунослик терминлари луғати.- Т.: Ўқитувчи, 1967
8. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М., 1964
9. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987.
10. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish.- Т., 2005.
11. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.
12. Куронов Д. Талқин имконлари. - Т., 2015.

Mavzu: Roman janri imkoniyatlari
(amaliy)

Reja:

1. Roman. Roman genezisi. Romanning janr xususiyatlari

2. Romanik problema.

3. Romanik qahramon.
4. Romanga xos tafakkur.

Tayyorgarlik uchun materiallar

1. “Sharq yulduzi” jurnalidagi roman janri haqidagi bahs (U.Normatov, M.Xolbekov, Q.Yoʻldoshev, D.Quronov va b.)
2. A.Qodiriyning “Oʻtgan kunlar” romani. Oʻzbek romanchiligi shakllanishida milliy anʼanalar ahamiyati (D.Quronov. “Oʻtgan kunlar”romani: mifopoetik tahlil tajribasi” maqolasi (“Adabiy oʻlar” kitobida)).
3. A.Qodiriyning “Oʻtgan kunlar”, A.Choʻlponning “Kecha va kunduz”, O.Yoqubovning “Ulugʻbek xazinasi”, T.Murodning “Otamdan qolgan dalalar”, X.Doʻstmuhammadning “Bozor”, I.Sultonning “Boqiy darbadar” romanlari.
4. D.Quronovning “Romanning yangi umri” (“Adabiyot nadir yoki Choʻlponning mangu savoli” kitoboda), “Roman haqida ayrim mulohazalar” (“Mutolaa va badiiy idrok mashqlari” kitobida), “Mustaqillik davri oʻzbek romanchiligida badiiy ifodaning yangilanishi” (“Adabiy oʻylar” kitobida) maqolalari.

Oʻquv adabiyotlari:

Asosiy:

1. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
 2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
 3. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Т.: Oʻqituvchi, 2005.
- Qoʻshimcha:
4. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
 5. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
 6. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.: Фан, 1979
 7. Ҳомидий Ҳ. ва б. Адабиётшунослик терминлари луғати.- Т.: Ўқитувчи, 1967
 8. Квятковский А.К. Поэтический словарь.- М., 1964
 9. Литературный энциклопедический словарь.- М.,1987.
 10. Норматов У. Роман кўзгусида миллат тақдири. // китобда: Ижодкорнинг ҳароратли сўзи. - Т., 2015.
 11. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish.- Т., 2005.
 12. Қуроноу Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.
 13. Қуроноу Д. Адабиёт надир ёки Чўлпоннинг мангу саволи. .- Т., 2013.
 14. Қуроноу Д. Мутолаа ва идрок машқлари имконлари. .- Т., 2013.
 15. Қуроноу Д. Адабий ўйлар. .- Т., 2016.

Mavzu: She'riy san'atlar: ma'naviy va lafziy san'atlar. (amaliy)

Reja:

1. Mumtoz poetikada she'riy san'atlarning o'zini masalasi.
2. Ma'naviy san'atlar. Lafziy san'atlar.

Oʻquv adabiyotlari:

1. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Т.: Oʻqituvchi, 2005.
4. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
5. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
6. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.: Фан, 1979

Mavzu: Adabiy-tarixiy jarayonda an'ana va yangilanish,
(amaliy)

Reja:

1. Adabiy tarixiy jarayon tushunchasi.
2. Adabiy an'ana va vorislik masalasi.

Adabiyotlar

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O'qituvchi, 2005.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
3. Abduylla Sher. Estetika. –T.: “O'zbekiston”, 2014.
4. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Т.: Янги аср авлоди. 2004.
5. Литературный энциклопедический словарь.- М., 1987
6. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.

Mavzu: Badiiy adabiyotda milliylik va umuminsoniylik

Reja:

1. Badiiy adabiyot taraqqiyotida novatorlik (yangilanish)ning ahamiyati.
2. Badiiy adabiyotda milliylik va umuminsoniylikning aks etishi.

Adabiyotlar

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O'qituvchi, 2005.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.
3. Abduylla Sher. Estetika. –T.: “O'zbekiston”, 2014.
4. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Т.: Янги аср авлоди. 2004.
5. Литературный энциклопедический словарь.- М., 1987
6. Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.
7. Rahmon Qo'chqor. Men bilan munozara qilsangiz. – Т., 1998.

MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI

Badiiy asar tili

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” kursidan 4-kurs talabalari uchun
mustaqil ish topshirig'i

1. Matnshunoslik faoliyati asoslari:

1.1. Cho'lponning hayotlik vaqtida chop etilgan to'plamlari (“O'zbek yosh shoirlari”, “Buloqlar”, “Uyg'onish”, “Tong sirlari”, “Soz”) da e'lon qilingan she'rlaridan bittasining matnini qayta nashrlardagi (“Bahorni sog'indim”, “Yana oldim sozimni”, 3 jildlikning 1-jildi, 4 jildlikning 1-jildi va boshqa) matn bilan qiyoslang. Farqlarni aniqlab, tartib bilan yozib chiqing. Qayta nashrlarni qiyoslaganda quyidagilarga e'tibor bering:

- a) she'rning grafik shakllantirilishi;
- b) tinish belgilarining ishlatilishi;
- v) so'z va so'zshakllarning yozilishi;

1.2. She'rning qiyosiy-tanqidiy matnini tayyorlang. O'zingiz tayyorlagan matnning boshqalardan maqbulroq ekanini asoslang.

1.3. She'rdan ishlatilgan hozirda eskirgan yo qo'llanish doirasi cheklangan so'z va so'z birikmalariga izohlar yozing.

2. O'zingiz tanlagan she'rni kontekstual tahlil qiling va shu asosda uning mazmunini ochib bering:

- a) shoir biografiyasi;
- b) davr ijtimoiy-tarixiy sharoiti;
- v) davr adabiyoti,
- g) adabiy an'analar.

3. She'rning poetik xususiyatlarini quyidagi tartibda tahlil qilib, badiiy jihatlarini yoritib bering:

- a) she'r janri;
- b) poetik obrazlar va ularning o'zaro munosabati;
- v) til xususiyatlari;
- g) qo'llangan badiiy tasvir va ifoda vositalari, ularning funktsiyalari;
- d) ritmik intonatsion qurilishi.

* "O'zbek yosh shoirlari" (1922), "Uyg'onish" (1922), "Buloqlar" (1923), "Tong sirlari" (1926), "Soz" (1935), "Bahorni sog'indim" (1989), "Yana oldim sozimni" (1991), "Asarlar" 1-janr (1993), "Asarlar". 1-janr (2016).

**she'rning gazeta yo jurnalda chop etilgan shakli varianti topilsa, uni ham qiyos ob'ekti qilib olish mumkin.

*** qiyoslanayotgan matn qanchalik eski nashrda chop etilgani alohida e'tiborga olinadi.

"Adabiyotshunoslik nazariyasi" kursidan 4-kurs talabalari uchun mustaqil ish topshirig'i

1. Matnshunoslik faoliyati asoslari:

1.1. Cho'lponning she'rlaridan bittasini olib, uning turli to'plamlardagi* nashrlarini (she'r tanlaganda uning turli nashrlarga kiritilgan bo'lishiga diqqat qiling) o'zaro qiyoslang. Farqlarni aniqlab, tartib bilan yozib chiqing. Qayta nashrlarni qiyoslaganda quyidagilarga e'tibor bering:

- a) she'rning grafik shakllantirilishi;
- b) tinish belgilarining ishlatilishi;
- v) so'z va so'zshakllarning yozilishi;

1.2. She'rning qiyosiy-tanqidiy matnini tayyorlang. O'zingiz tayyorlagan matnning boshqalardan maqbulroq ekanini asoslang.

1.3. She'rdan ishlatilgan hozirda eskirgan yo qo'llanish doirasi cheklangan so'z va so'z birikmalariga izohlar yozing.

2. O'zingiz tanlagan she'rni kontekstual tahlil qiling va shu asosda uning mazmunini ochib bering:

- a) shoir biografiyasi;
- b) davr ijtimoiy-tarixiy sharoiti;
- v) davr adabiyoti,
- g) adabiy an'analar.

3. She'ning poetik xususiyatlarini quyidagi tartibda tahlil qilib, badiiy jihatlarini yoritib bering:

- a) she'r janri;
- b) poetik obrazlar va ularning o'zaro munosabati;
- v) til xususiyatlari;
- g) qo'llangan badiiy tasvir va ifoda vositalari, ularning funktsiyalari;
- d) ritmik intonatsion qurilishi.

* “O'zbek yosh shoirlari” (1922), “Uyg'onish” (1922), “Buloqlar” (1923), “Tong sirlari” (1926), “Soz” (1935), “Bahorni sog'indim” (1989), “Yana oldim sozimni” (1991), “Asarlar” 1-j. (1993), “Asarlar”. 1-j. (2016).

**she'ning gazeta yo jurnalda chop etilgan shakli varianti topilsa, uni ham qiyos obyekti qilib olish mumkin.

*** qiyoslanayotgan matn qanchalik eski nashrda chop etilgani alohida e'tiborga olinadi.

“Adabiyot nazariyasi” fanidan nazorat savollari

1. “Adabiyot nazariyasi” o'quv kursi: maqsad va vazifalari, manbalari.
2. “Adabiyot nazariyasi” atamasi haqida
3. Adabiyot nazariyasining adabiyotshunoslik fani tizimidagi o'rni.
4. Adabiyot nazariyasi fani bo'limlari
5. Qadimgi Yunonistonda adabiy-nazariy tafakkur
6. O'rta asrlarda Yevropa adabiy tanqidiy tafakkuri
7. Uyg'onish davri Yevropa adabiy tanqidiy tafakkuri
8. XVII asr Yevropa adabiy tanqidiy tafakkuri
9. “Adabiyot nadur?” muammosi haqida.
10. Adabiyotning mohiyati haqida mavjud ilmiy konseptsiyalar
11. Faoliyat kontsepsiyasi va uning afzalligi
12. Adabiyotning ikkiyoqlama mohiyati.
13. Adabiyotning ijtimoiy funksiyalari.
14. Adabiy asar tushunchasi
15. Adabiy asar nutqiy janr sifatida.
16. Adabiy asar – badiiy kommunikatsiya vositasi.
17. Adabiy asar – sistem butunlik sifatida.
18. “Adabiy asar tarkibi” tushunchasi
19. Tizim sifatida o'rganishda tarkib asosi masalasi.
20. Shaklning uch aspekti haqida.
21. Badiiy mazmun haqida
22. Badiiy voqelik tushunchasi
23. “Tema” tushunchasi.
24. Mavzu va problema
25. Mavzuning bir butunligi
26. Badiiy g'oya
27. Obrazli tafakkur va abstrakt tafakkur haqida.
28. Badiiy tafakkur va ilmiy tafakkur.
29. Badiiy obraz san'at va adabiyotning tafakkur shakli sifatida.
30. Obrazli tafakkur – san'at va adabiyotning spetsifik xususiyati.
31. So'z vositasida yaratilgan obraz: “ikkilamchi obraz”, “ikkilamchi belgilar sistemasi” tushunchalari.
32. So'z vositasida yaratilgan obrazning nomoddiy tabiati.

33. Individuallashtirilgan umumlashma
34. Ratsional va emotsional birlik.
35. Obyektiv va subyektiv birlik: obraz materialli masalasi.
36. Metaforiklik. Assotsiativlik. Ko'pma'nolilik.
37. "Poetik nutq" tushunchasi haqida.
38. Badiiy nutqning boshqa nutq tiplari bilan munosabati
39. Badiiy nutq sathlari.
40. Badiiy nutq shakllari
41. Adabiy turlarni tasniflashning o'zgacha ko'rinishlari
42. Tizim sifatida o'rganishda tarkib asosi masalasi.
43. Turlarga ajratishning ikki an'anasi
44. Badiiy voqelik tushunchasi
45. To'rtinchi adabiy tur masalasi
46. Badiiy mazmun haqida
47. Hayotni badiiy aks ettirishning ikki tamoyili: realistik va norealistik ijod tiplari.
48. Metod va uslub tushunchalari.
49. Adabiy jarayon
50. Badiiy adabiyot taraqqiyotining ichki va tashqi omillari.
51. Vorisiylik. An'ana va yangilik.
52. Adabiy jarayonni davrlashtirish prinsiplari
53. Adabiy jarayonning davriy bo'linishi: adabiy asr, adabiy avlod.
54. Badiiy tafakkur va ilmiy tafakkur.

GLOSSARIY

Adabiyot (ar. ادب adab – go'zal xulq) – keng ma'noda inson tafakkurining mahsuli o'laroq dunyoga kelgan, o'qish uchun mo'ljallab yozilgan asarlar jami. Tor ma'noda – so'z san'ati, badiiy adabiyot.

Adabiyotshunoslik (ar. ادب, fors. شناس – tanish) – badiiy adabiyotning kelib chiqishi, mohiyati, rivojlanish qonuniyatlari, ijtimoiy aloqalarini o'rganuvchi fan. Zamonaviy A. fani uchta asosiy sohadan tashkil topadi: adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi va adabiy tanqid. Mazkur sohalarning har biri badiiy adabiyot bilan bog'liq muayyan masalalar majmuini o'z

oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda o'rganadi. Ayni choqda, bu sohalar o'zaro mustahkam aloqada bo'lib, bir-birini to'ldiradi, bir-biriga manba yaratadi, asos bo'lib xizmat qiladi va shu tarzda yagona bir tizimga birikadi. Bulardan tashqari, A.ning matnshunoslik, manbashunoslik, bibliografiya singari yordamchi sohaları ham mavjud.

Adabiyot nazariyasi- adabiyotshunoslik fanining asosiy sohalaridan biri. A.n. badiiy adabiyotning mohiyati, rivojlanish omillari, jamiyat hayotidagi o'rni va vazifalari, badiiy asar tabiati hamda uning tuzilishi, badiiy til xususiyatlari, adabiy tur va janrlar kabi masalalarni umumiy tarzda o'rganadi va shu asosda umumiy qonuniyatlarni ochib beradi. Shuningdek, A.n. badiiy obraz va obrazlilik, badiiy obraz va reallik munosabatlari, dunyoqarash va badiiy ijod, badiiy ijod jarayoni xususiyatlari, badiiy asarni qabul qilish jarayoni xususiyatlari kabi qator umumestetik masalalarni ham so'z san'atiga tatbiqan o'rganadi.

Adabiy yo'nalish (ruschadan kalka: "литературное направление", "литературное течение") – adabiy jarayon bilan bog'liq kategoriya. A.y. tushunchasi hayotni badiiy aks ettirish printsiplari, metod va uslub tushunchalari bilan bevosita bog'liq, u badiiy tafakkur tarzi, metod va uslub kesishgan nuqtada yuzaga keladi. Muayyan davrda yashagan bir qator ijodkorlar yaratgan ko'plab asarlarda tipologik umumiylik mavjud. Tipologik umumiylik hayot materialini tanlash, uni badiiy idrok qilish va baholash printsiplarida, asarlarning badiiy shakl xususiyatlari, uslubiy jihatlarida o'zini namoyon etadi.

Adabiyot tarixi – adabiyotshunoslik fanining asosiy sohalaridan biri. A.t.ning predmeti – o'tmish adabiyoti bo'lib, uni jarayon yoki shu jarayonning bir bo'lagi (bosqichi) sifatida tadqiq etadi. A.t.ning asosida tarixiylik printsiplari yotadi. Tarixiylik printsiplari adabiy jarayonni konkret ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog'liq hodisa sifatida o'rganishni taqozo etadi. Ya'ni, A.t. o'tmishdagi adabiy hodisalarni, yaratilgan asarlarning g'oyaviy-mazmuniy xususiyatlarini belgilagan, badiiy tafakkur rivoji, poetik usul va vositalarning o'zgarishi va sh.k.larga asos bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy omillarni ochib beradi.

Adabiy tanqid (ar. نقد - muhokama qilish, saralash) – adabiyotshunoslikning asosiy sohalaridan biri. A.t. hozirgi adabiy jarayon muammolarini o'rganish, yangi paydo bo'lgan asarlarni bugungi kun nuqtai nazaridan g'oyaviy-badiiy tahlil va talqin qilish, baholashni maqsad qilib qo'yadi. A.t. adabiyotshunoslikning operativ, joriy adabiy jarayonga bevosita aralashadigan sohasidir.

Adabiy tur– adabiy asarlarning nutqiy tashkillanishi, tasvir predmeti, ob'ekt va sub'ekt munosabati kabi jihatlari bilan umumiylik kasb etuvchi yirik guruhi. An'anaviy ravishda badiiy asarlarni uchta katta guruhga – epik, lirik va dramatik turlarga ajratib kelinadi.

Anafora (yun. anaphora – oldinga, yuqoriga chiqarish) – so'z yoki so'zlar guruhining misra yoki band boshida takrorlanishi, so'z takrorining xususiy ko'rinishi.

Aruz (ar. عروض – chodirni ushlab turish uchun o'rtaga qo'yiladigan yog'och) – 1) qisqa, cho'ziq va o'ta cho'ziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslangan metrik she'r tizimi. Manbalarda aruzga VIII asrda yashagan arab olimi Halil ibn Ahmad tomonidan asos solingani, bu atama olim yashagan vodiy nomi bilan bog'liq ekanligi qayd etiladi. A. ming yillar davomida Sharq adabiyotidagi etakchi she'r tizimi bo'lib keldi, muttasil boyish va rivojlanishda bo'ldi, mukammal sistemaga aylandi, uning qonuniyatlari bilan shug'ullanuvchi soha – ilmi aruz (q.) shakllandi.

Arxetip (yun. archetypon – obrazning ilk asosi, model) – inson tafakkuri, ijodiy tasavvuriga xos bo'lgan turg'un "sxema", fikriy konstruktsiya va qoliplar, motivlar va ularning turli kombinatsiyalari. A. tushunchasi shveytsariyalik ruhshunos K.Yung ta'limoti bilan bog'liq holda ommalashdi. Unga ko'ra, A.lar kishilik jamiyatining eng qadimgi davrlaridan boshlab insoniyat xotirasida "kollektiv ongsizlik" sifatida yashaydi va ijod jarayonida turli shakllarda o'zini namoyon etaveradi. Ya'ni, A.lar universal xarakterga ega bo'lib, ularning izlarini eng qadimgi davrlardan boshlab to hozirgi adabiyotgacha ko'rish mumkin.

Badiiy asar – adabiyot va san'atning voqe bo'lish va yashash shakli, yaxlitlik kasb etgan obrazlarsistemi, badiiy muloqot vositasi. Keng ma'noda B.a. san'atning u yoki bu turi (musiq, rassomlik, haykaltaroshlik, kino, teatr va h.) ga mansub bo'lgan, insonning go'zallik

qonuniyatlari asosidagi ijodiy-ruhiy faoliyati mahsuli sifatida yaralgan yangi mavjudlikni anglatadi, ya'ni bu ma'noda alohida olingan musiqa asari ham, haykal yoki rangtasvir ham, film yoki spektakl ham – bari B.a. sanaladi. Termin faol qo'llanuvchi tor ma'nosida badiiy adabiyotga mansub bo'lgan “adabiy badiiy asar”ni bildiradi.

Badiiy obraz – adabiyot va san'atning fikrlash shakli, olam va odamni badiiy idrok etish vositasi, badiiyatning umumiy kategoriyasi. Lug'aviy ma'nosida har qanday aksni bildiruvchi “obraz” so'zi turli fan sohalarida (falsafa, psixologiya) muayyan terminologik ma'noda qo'llanadi. Jumladan, estetika va adabiyotshunoslikda u “badiiy obraz” ma'nosida tushuniladi. B.o. deganda borliq(undagi inson, narsa, hodisa va h.)ning san'atkor ko'zi bilan ko'rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlangan aksi tushuniladi. Albatta, bu aksda borliqning ko'plab tanish izlari bor, biroq endi u biz bilgan borliqning ayni o'zi emas, balki undan shartlilik asosida ajralgan yangi mavjudlik – badiiy borliqdir. Xuddi shu hol B.o.ni ob'ektiv va sub'ektiv ibtidolar birligiga aylantiradi.

Badiiy obraz turlari – adabiyotshunoslikda badiiy obrazlar turlicha tasnif etiladi, bu turlichalik tasnif uchun qaysi jihat asos qilib olingani bilan bog'liqdir. Jumladan, ijodkor estetik ideali bilan munosabatiga ko'ra ijobiy va salbiy obrazlar, ijodiy metodga ko'ra realistik, romantik va b., yaratilish usuliga ko'ra fantastik, grotesk va b., xarakter xususiyati va estetik belgisiga ko'ra tragik, satirik, yumoristik obrazlar farqlanaveradi. Shuningdek, ba'zan badiiy obrazning tasvir planidan kelib chiqib inson obrazi, jonivorlar obrazi, narsa-buyumlar obrazi tarzidagi atamalar ham qo'llanadi. Albatta, ilmiy muomalada bu kabi tasniflar, atamalar ham o'rni bilan kerak. Biroq mavjud tasniflarning hech biri badiiy obrazlarni to'la qamrab ololmaydi. Qamrov ko'lami kengroq tasniflardan biri badiiy obrazlarni 1) predmetlilik darajasi 2) umumlashtirish darajasi va 3) tasvir va ifoda qatlamlari munosabati(strukturasi)ga ko'ra guruhlashni (M.Epshteyn) ko'zda tutadi.

Badiiy psixologizm – badiiy asarda to'laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap-so'zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jami.

Badiiy tasvir va ifoda vositalari – badiiy asarda narsa-hodisalarni jonli tasvirlash, his-tuyg'u va kechinmalarni yorqin ifodalashga xizmat qiluvchi til vositalarining umumiy nomi. Adabiyotshunoslikda ushbu tushuncha turli nomlar bilan yuritiladi: figuralar, sintaktik figuralar, stilistik figuralar, tilning poetik vositalari, tilning badiiy-tasviriy vositalari, tasviriy vositalar, ifoda-tasviriy vositalar va b.

badiiy til – badiiy asar tili, so'z san'atining asosiy quroli, badiiy adabiyotning obraz yaratish vositasi; poetik til, badiiy adabiyot tili kabi shakllarda ham ishlatiladi. Ya'ni, badiiy adabiyot birlamchi belgilar sistemasi sanaluvchi til vositasida ikkilamchi belgilar sistemasini – badiiy voqelikni tashkil qiluvchi obrazlar tizimini yaratadi.

Badiiylik – ijodiy-ruhiy faoliyat mahsuli o'laroq dunyoga kelgan asarning san'atga mansubligini belgilovchi xususiyatlarning majmui. Obrazlilik B.likning birlamchi sharti sanalib, u voqelikni badiiy obrazlar orqali idrok etish, badiiy obrazlar vositasida fikrlash demakdir. Obrazlilik san'atning o'zak xususiyati bo'lib, u bo'lmagan joyda B. ham mavjud emas.

Badiiy shakl va mazmun – voqelikdagi har qanday narsa o'zining tashqi ko'rinishi (shakli) va shu shakl orqali anglashilayotgan mohiyati(mazmun)ga ega. Shakl va mazmun kategoriyalari umumfalsafiy xarakterda bo'lib, ular voqelikni (narsani) idrok qilishda muhim ilmiy abstraksiyalardir. Zero, shakl va mazmun tarzida bo'lish shartli, negaki, ular – yaxlit bir narsaning har vaqt birlikda mavjud bo'lgan va bir-birini taqozo etadigan ikki tomoni.

Band – she'rning ritmik-intonatsion va mazmuniy jihatdan nisbiy mustaqillikka ega bo'lagi. She'r ritmik qurilishidagi B.ning roli va ahamiyati gapning matndagi roli va ahamiyatiga o'xshash. Shuning uchun ham, aksar hollarda, band sintaktik jihatdan gapga teng (ko'p hollarda bandni bitta gap shakliga solish mumkin) keladi.

Barmoq – turkiy xalqlar she'riyatida keng tarqalgan she'riy vaznlar tizimi, so'zlashuvda va ilmiy muomala amaliyotida “barmoq”, “barmoq vazni”, “barmoq sistemasi”, barmoq tizimi” kabi shakllarda ham ishlatiladi. B. turkiy tillarning tabiati, fonetik xususiyatlariga to'la mos

keladi. Shu sababli ham B. turkiy she'riyatda qadimdan qo'llangan: xalq og'zaki ijodidagi she'riy asarlarning asosan B.da yaratilgani buning yorqin dalilidir. Shularni nazarda tutgan holda Fitrat B.ni "milliy vazn" deb ataydi. Ko'pincha B. miqdoriy she'r tizimi, unda izometriya misralardagi bo'g'inlar sonining tengligi hisobiga ta'minlanadi, deyish bilan cheklaniladi. Biroq B.da yozilgan she'rning ritmik xususiyatlarini bo'g'inlar sonining tengligigina belgilamaydi, bunda misralarda bo'g'inlarning qay tartibda turoqlanishi (guruhlanishi) ham katta ahamiyatga ega.

Vazn (ar. وزن - o'lchov) – konkret she'rda yuzaga chiquvchi ritmik hodisa, metr, o'lchov. So'zlashuv amaliyotida "aruz vazni", "barmoq vazni" tarzida ishlatish kuzatiladi, nazariy jihatdan bu to'g'ri emas. Chunki, aslida, aruz ham, barmoq ham ko'plab vaznlarni o'z ichiga olgan she'r tizimlaridir. V. she'r tizimi qonuniyatiga asoslangan holda aniq bir she'rning o'lchovini bildiradi. Masalan, aruz tizimi qisqa va cho'ziq hijolarning muayyan tartibda takrorlanishiga asoslanadi, V. esa takrorlanishning konkret she'rdagi tartibini belgilayotgan o'lchovni bildiradi.

Voqeband lirika – lirik kechinmani voqeaning ixcham tasviri asosida ifodalovchi she'rlar, zamonaviy she'riyatda keng tarqalgan janr. V.l.da voqeani tasvirlash maqsad emas, balki bir vosita, lirik kechinmani ifodalash vositasidir. Shunga ko'ra, V.l.da voqea to'laqonli tasvirlanmaydi, balki punktirlar bilan chiziladi

Gradatsiya (lot. gradatio – izchil kuchaymoq) – mazmunni izchil kuchaytirib borishga asoslangan stilistik figura. G.ning ikki xil ko'rinishi mavjud bo'lib, birinchisi nutqiy birliklarni ma'nosiga ko'ra belgi-xususiyat(holat, harakat va b.)ni kuchaytirish (klimaks), ikkinchisi esa susaytirish (antiklimaks) tartibida ketma-ket keltirish orqali voqe bo'ladi.

Detal (fr. detail – tafsilot, mayda-chuyda) – badiiy detal; badiiy asarda muayyan mazmun ifodalovchi, g'oyaviy-badiiy yuk tashuvchi tafsilot. Avvalo, D. badiiy voqelikni yaratish vositasi – ashyosi bo'lib, u tasvirlanayotgan narsa-hodisani konkretlashtiradi, uni hissiy idrok qilish mumkin bo'lgan tarzda gavdalandiradi. Boshqacha aytsak, D. asarda tasvirlangan obrazning kichik bir qismi (ya'ni, u hamisha predmetlilikni ko'zda tutadi), detallarning birikuvi natijasida o'sha obraz ko'z oldimizda butun holda namoyon bo'ladi.

Doston – 1) turkiy xalqlar og'zaki ijodidagi epik janr. Xalq og'zaki ijodidagi D.lar voqeband syujet asosiga qurilgan yirik hajmli asarlar bo'lib, ular baxshi(oqin, jirov, manaschi)lar tomonidan musiqa (do'mbira, qo'biz va b.) jo'rligida ijro qilingan, og'izdan-og'izga o'tib bizgacha etib kelgan. Bu jarayonda har bir ijrochi o'zidan nimadir qo'shgan, nimanidir tushirib qoldirgan va shu tariqa D.lar sayqallanib borgan. Xalq ijodidagi D.ning matniy qurilishi ijroga mos – unda nasriy va she'riy parchalar almashinib turadi: rivoya asosan nasrda amalga oshirilsa, qahramonlar orasidagi eng muhim dialoglar, ularning ruhiy holatlari, ta'rifu tavsiflar, ijrochi munosabati va sh.k. ko'proq she'riy yo'lda beriladi. 2) mumtoz adabiyotimizdagi yirik hajmli, odatda, masnaviy shaklida va aruzning ma'lum bir vaznida yoziluvchi she'riy asar.

Drama (yun. drama – harakat) – 1) badiiy adabiyotning uchta asosiy turidan biri. D.ning tasvir predmeti –harakat, u, Aristotel ta'rificha, "barcha tasvirlanayotgan shaxslarni harakat qilayotgan, faoliyatdagi kishilar sifatida taqdim etadi". D. ob'ektning plastik obrazini yaratadi, unda sub'ekt – ijodkor shaxsi ham ob'ektga singdirib yuboriladi. D. adabiyotga ham, teatr san'atiga ham birdek taalluqli: uni o'qib ham qabul qilish mumkin, ayni choqda, u teatr asari – spektaklning asosi. Boshdanoq sahnaga mo'ljallab yozilishi dramatik asarning qurilishi, poetik o'ziga xosligini belgilovchi eng muhim omildir.

Yechim – syujet unsuri; epik yoki dramatik asar asosida yotgan asosiy voqealar rivojining yakuni, ularning nihoyasida qahramonlar ruhiyatida, taqdirida yuzaga kelgan holatni, personajlar orasidagi konfliktning echimini bayon etuvchi syujet qismi.

Inversiya (lot. inversion – ag'darish, o'rnini almashtirish) –gap bo'laklarining odatdagi tartibini o'zgartirish asosida yuzaga keluvchi sintaktik usul, stilistik figura. I. gapdagi biron bir so'z yoki so'z birikmasi(gapning bir qismi)ni emfatik yoki mantiqan ajratish, she'riy nutqni

ritmik-ntonatsion jihatdan tashkillash (qofiyalanuvchi soʻzni kerak oʻringa oʻtkazish) kabi maqsadlarda qoʻllanadi.

Klassitsizm (lot. classicus – namunali, mumtoz) – XVII asrdan XIX asr boshlariga qadar Evropa sanʼatida kuzatilgan estetik hodisa, shu davr adabiy jarayonida etakchi mavqe tutgan adabiy yoʻnalish.

Komediya (yun. komos – quvnoq marosim, ode – qoʻshiq) – dramatik turning uchta asosiy janridan biri, antik davridayoq janr sifatida shakllangan. K. dramatik turning komiklikka asoslangan janri boʻlib, unda xarakterlar, holat va voqealar kulgili tarzda, komiklikka yoʻgʻrilgan holda taqdim etiladi.

Kompozitsiya (lot. composition – tuzish, biriktirish) – badiiy asar qismlarini yaxlit badiiy niyat (muayyan kontseptsiyani shakllantirish va ifodalash, koʻzlangan gʻoyaviy-estetik taʼsir) ijrosi uchun eng optimal holda joylashtirish, badiiy sistema(asar)dagi unsurlarni oʻzaro aloqa va munosabatlari ravshan anglashiladigan tarzda butunlikka biriktirish.

Konflikt (lot. conflictus – toʻqnashuv) – personajlarning asar syujetida badiiy ifodasini topadigan oʻzaro toʻqnashuv va kurashlari, qahramon bilan muhit orasida yoki uning ruhiyatida kechuvchi ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar. K. termini anʼanaviy tarzda koʻproq epik va dramatik asarlarga nisbatan qoʻllanadi.

Kulminatsiya (lot. culmen – choʻqqi) – badiiy asarda voqealar rivojining eng yuksak nuqtasi, syujetning ziddiyatlar keskinlashib, konflikt yaqqol namoyon boʻladigan oʻrni.

Koʻchim – trop; soʻzning odatiy maʼnosidan oʻzga maʼnoda qoʻllanishi, muayyan badiiy-estetik maqsadni koʻzlagan holda voqe boʻluvchi semantik sathdagi normadan ogʻish. Koʻchma maʼnoda qoʻllangan soʻzlar trop degan umumiy nom bilan ham yuritiladi. Maʼno koʻchishining asosiga tayangan holda K.ning metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, perifraza, allegoriya (majoz), ramz (simvol) kabi bir qator koʻrinishlari ajratiladi.

Lirika (yun. lyra – musiqa asbobi, qadimda sheʼrlar uning joʻrligida oʻqilgan) – badiiy adabiyotning uchta asosiy turidan biri. L.da voqelik lirik subʼekt his-tuygʻulari orqali akslanadi, uning uchun badiiy nutq obʼekti emas, subʼekti birlamchidir.

Mavzu (ar. موضوع – qoʻyilgan, tartibga solingan) – badiiy mazmun komponenti, asarda qoʻyilgan ijtimoiy, falsafiy, maʼnaviy-axloqiy va h. muammolarni badiiy idrok etish uchun tanlab olingan va tasvirlangan hayot materiallari

Manbashunoslik, adabiy manbashunoslik – adabiyotshunoslikning yordamchi sohalaridan biri. M. adabiyotga taalluqli manbalar (asar qoʻlyozmalari, qoralamalari, ijodkorlarning kundaliklari, yozishmalari, ularning hayoti va faoliyati bilan bogʻliq hujjatlar va b.)ni izlab topish, tavsiflash, tasniflash va muayyan tartibga solish, ilmiy muomalaga kiritish hamda tadqiq etish bilan shugʻullanadi, bu ishlarni amalga oshirishning nazariy tamoyillarini ishlab chiqadi va amalda qoʻllaydi. M. faoliyati adabiyot tarixi va matnshunoslik sohasidagi tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Matnshunoslik – filologiya fanining tarmogʻi, adabiyotshunoslikning yordamchi sohasi. M. sohasidagi ilmiy izlanishlarning oxir natijasi adabiyot tarixi va nazariyasi uchun manbaviy (matniy) boʻlganligidan unga adabiyotshunoslikning yordamchi sohalaridan biri sifatida qarab kelinadi. Shunga qaramay, M.ni filologiya fanining alohida tarmogʻi, mustaqil bir sohasi sifatida tushunishga asos beruvchi jihatlari ham bor. Birinchidan, M. faoliyati adabiyotshunoslik, tilshunoslik va tarix fanlari kesishgan nuqtada kechadi; ikkinchidan, M.ning oʻzi qator yordamchi sohalar(paleografiya, uslubshunoslik, arxeografiya va h.)ga ega. M.ning vazifasi – adabiy matnlarni oʻrganish va nashrga tayyorlashdir

Maʼrifatchilik, maʼrifatchilik adabiyoti – feodal asoslarga qarshi oʻlaroq maydonga chiqib, XVII–XVIII asrlarda Gʻarbiy Evropa mamlakatlari va Shimoliy Amerikada keng yoyilgan gʻoyaviy-mafkuraviy harakat; shu harakat gʻoyalarini oʻziga singdirgan va targʻib etgan adabiyot. Evropaning turli mamlakatlarida M.ning maydonga kelishi vaqt jihatidan farqlanadi: u dastlab Angliyada yuzaga kelgan boʻlsa, ijtimoiy shart-sharoitlarning etilishi barobari qitʼaning boshqa mamlakatlariga yoyilgan va ularning har birida konkret shart-sharoitlar bilan bogʻliq tarzda kechgan. Jumladan, Rossiyada M. ancha kech – XVIII asrning 2-

yarmida maydonga chiqqan; shuningdek, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qator Sharq mamlakatlari, jumladan, Rossiya tarkibidagi turkiy xalqlar yashovchi mintaqalar (Qrim, Tatariston, Ozarbayjon, Turkiston)da kuzatilgan M. harakatlari ham Evropa M.i bilan ko'plab mushtarak jihatlariga egadir.

Metafora (yun. metaphora – ko'chirish) – ma'no ko'chishining keng tarqalgan turlaridan biri, narsa-hodisalar orasidagi o'xshashlikka asoslanuvchi ko'chim turi, trop. M. mohiyatan yashirin o'xshatish bo'lib, unda o'xshatilayotgan narsa tilga olinmagani holda uning ma'nosini o'xshayotgan narsa (ya'ni, uni ifodalayotgan so'z) bildiradi. Albatta, bu o'rinda o'xshatilayotgan narsa-hodisalarning aynan o'xshashligi talab qilinmaydi, balki ikki narsa-hodisaga xos belgilardan birortasi asos uchun olinadi.

Metod (yun. methodos – tadqiq usuli) – 1) ijodiy metod; marksistik estetikaning asosiy kategoriyalaridan biri, XX asrning 20-yillaridan keng ommalashgan va ma'nosi o'zgarib borgan termin. 30–40-yillar adabiyotshunosligida adabiyot va san'atdagi hayotni badiiy aks ettirishning asosiy tamoyillari M. deb yuritilib, ikkita – realistik va norealistik ijodiy metodlar mavjud deb sanalgan. Keyinroq M. deganda badiiy asarning g'oyaviy mazmuni bilan bog'liq bo'lgan hayot materialini tanlash, badiiy idrok etish va baholash printsiplari tushunila boshlangan.

Metonimiya (yun. metonymia – qayta nomlash, boshqa narsa orqali atash) – ma'no ko'chishining keng tarqalgan turlaridan biri, ko'chimning narsa-hodisalar orasidagi aloqadorlikka asoslanuvchi turi. Narsa-hodisalar orasidagi aloqadorlik turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi: narsa-hodisa, holat yoki harakat bilan ular egallagan joy (“stadion hayqirdi”, “butun shahar qatnashdi”), vaqt (“og'ir kun”, “omadli yil”); harakat bilan u amalga oshiriladigan vosita (“achchiq til”); narsa va uning egasi, yaratuvchisi (“Fuzuliyni o'qimoq”); narsa va u yasalgan modda, xom-ashyo (“barmoqlari to'la tilla”); ruhiy holat, xususiyat va uning tashqi belgisi (“ko'z yummoq”) va h.

Nazm (ar. نظم – tuzuk, tartib, tartibga keltirish, terish, tizish) – badiiy nutq shakllaridan biri, tizma, she'riy nutq (q. badiiy nutq). Nisbatan kam hollarda N. keng ma'noda qo'llanib, umuman she'riyatni bildiradi, bu keng ma'nodagi nasr bilan qarshi qo'yilgan holda yuzaga chiqadi.

Nasr (ar. نثر – tizilmagan, tarqoq, sochma) – badiiy nutq shakllaridan biri, sochma; prozaik nutq (q. badiiy nutq). Muomala amaliyotda umuman badiiy proza, N.da bitilgan asarlar jami ma'nosida, proza terminiga sinonim sifatida ham qo'llanadi. Termin ikkala ma'noda ham faol ishlatiladi.

Novella (ital., novella – yangilik) – kichik epik janr. Adabiyotshunoslikda N. masalasida yakdil to'xtamga kelingan emas: “hikoya” va “novella” atamalarini sinonim deb biluvchilar ham, ularni keskin farqlovchilar ham bor. Yana bir toifa N.ni hikoyaning bir ko'rinishi deb hisoblaydi.

Poetika (yun. poietike techne – ijod san'ati) – keng ma'noda adabiyot nazariyasi, tor va hozirda ko'proq qo'llanilayotgan ma'nosida adabiyot nazariyasining tarkibiy qismi, adabiy asar haqidagi ta'limot. P.ni umuman adabiyot, so'z san'ati haqidagi fan – adabiyot nazariyasi ma'nosida tushunish antik davrlardan an'anaga aylangan. P.ni tor ma'noda – adabiyot nazariyasining tarkibiy qismi sifatida tushunish XX asrning ilk choragidan boshlab qaror topgan bo'lib, bunda rus adabiyotshunosligidagi formal maktab vakillarining xizmati katta bo'ldi.

Realizm (lot. realis – mavjud, haqiqiy) – adabiyotshunoslikda R. termini tor va keng ma'nolarda qo'llanadi. Keng ma'noda R. terminining ma'nosi badiiy asar (unda tasvirlangan badiiy voqelik) bilan real voqelik munosabatidan kelib chiqadi. Ya'ni, bu holda R. umumestetik tushuncha bo'lib, hayotni haqiqatga (reallikka) muvofiq tasvirlashni, hayot haqiqatini bildiradi. Har qanday badiiy asarda voqelik u yoki bu tarzda aks etishi, voqelikni hayotga monand tarzda aks ettirish esa qadimdan mavjudligi e'tiborga olinsa, bu ma'nodagi R.ning ildizlari juda qadim zamonlarga taqalishi tabiiydir. Shu bois ham adabiyotshunoslikda antik R. (yoki mifologik R.), uyg'onish davri R.i, ma'rifatchilik R.ikabi atamalar ishlatiladi, tabiiyki, bu ma'nodagi R. klassitsizm, sentimentalizm kabi yo'nalishlarga ham xosdir. Demak, bu ma'noda R. termini hayotni badiiy aks ettirish printsiplari, badiiy tafakkur tipini anglatadi.

Ritm (yun. *rhythmos* – teng o'lovchilik) – keng ma'noda R. muayyan bo'laklarning ma'lum vaqt oralig'ida tartibli takrorlanib turishidir

Ritmiklik adabiy asarning turli sathlari(nutq, rivoya, kompozitsiya)da namoyon bo'lsa-da, nutqiy qurilishida, ayniqsa, aniq ko'zga tashlanadi, shuning uchun R. haqida ko'proq badiiy nutq bilan bog'liq holda gapiriladi. Badiiy nutqning nasriy va she'riy shakllari R. jihatidan farqlanadi.

Roman (fr. *roman* – “lotin tilida emas, roman tillaridan birida yozilgan” ma'nosida) – zamonaviy adabiyotda epik turning yirik hajmli janri. R.ga ta'rif berilganda, odatda, uning hajman kattaligi, hayotni keng ko'lamda tasvirlashi, qahramon hayotidan katta davrni olib, turli ijtimoiy munosabatlar bilan bog'lab talqin qilishi, ko'plab va turfa kishilar taqdirleri orqali jamiyatning joriy holatini aks ettira olishi; murakkab ko'p chiziqli syujetga ega bo'lishi kabi janr xususiyatlari qayd etiladi.

Romantizm (fr. *romantique*, ingl. *romantic* –) – Evropa adabiyotida XVIII asr oxiri – XIX asrning birinchi yarmida etakchilik qilgan adabiy yo'nalish. Etimologik jihatdan termin ispancha “*romance*” so'zi bilan bog'liq bo'lib, XVIII asrda kitoblardagina uchratish mumkin bo'lgan g'ayritabiiy, ajabtovur, fantastik narsalarning bari shu so'z bilan yuritilgan. R. adabiyotining umumlashtirish printsiplari – ideallashtirish, u voqelikka boqiy va mutlaq ideallar asosida yondashadi, shuning uchun ham R.da voqelik bilan ideal orasidagi nomutanosiblik yaqqol ko'rinadi, ularning ziddiyati o'ta keskin namoyon bo'ladi. Natijada R. adabiyotida olam ikkiga ajraladi, ikkisi – ideal olam bilan mavjud olam alohida yashaydi.

Sentimentalizm (fr. *sentiment* – his) – XVIII asrning ikkinchi yarmida Evropa adabiyotlarida vujudga kelgan oqim, nomlanishi ingliz adibi L.Sternning “*Sentimental sayohat*”(1768) asari bilan bog'lanadi. Ma'rifatparvarlik ratsionalizmining tanazzulga uchrashi natijasi o'laroq maydonga chiqqan S., undan farqli o'laroq, inson tabiatining javhari ong emas, hisdir, degan qarashga asoslanadi.

Sujet (fr. *syujet* – predmet, asosga qo'yilgan narsa) – badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri, asardagi bir-biriga uzviy bog'liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti-harakatlaridan tarkib topuvchi voqealar tizimi. Syujetlilik badiiy adabiyotning xos xususiyatlaridan biri bo'lib, S. tur yo janridan qat'iy nazar barcha asarlarda bor, biroq uning namoyon bo'lishi ko'p jihatdan qaysi tur yoki janrga mansubligiga bog'liq.

Tanqidiy realizm – XIX asrning o'rtalarida maydonga kelgan adabiy yo'nalish, ijodiy metod (q. realizm). Termin ilk bor M.Gorkiy tomonidan qo'llanilgan va sho'ro davri adabiyotshunosligida faol iste'molda bo'lgan. Darhaqiqat, XIX asr o'rtalaridan adabiy jarayonda etakchilik maqomini egallay boshlagan realistik adabiyotning ko'plab namunalarida mavjud tuzum teran badiiy tahlil etilib, uning insoniylikka zid mohiyati ochib beriladi (mas., O.Balzak, F.Dostoevskiy, L.Tolstoy va b.). Ya'ni, realist san'atkorlar o'z ideallaridan kelib chiqib ko'pincha voqelikka tanqidiy munosabatda bo'ladilar va uni g'oyaviy-hissiy inkor qiladilar.

Tip (yun. *typos* – nusxa, namuna) – badiiy obrazning umumlashtirish darajasiga ko'ra turlaridan biri, insonning muayyan tarixiy davr va undagi konkret ijtimoiy muhitga xos umumiy xususiyatlarni o'zida jam etgan umumlashma obrazi.

Tragediya (yun. *tragoidia* – echki qo'shig'i) – dramatik turning uchta asosiy janridan biri, janr sifatida antik davrda shakllangan bo'lib, uning asosiy estetik belgisi tragiklikdir. T. genetik jihatdan ma'bud Dionisning o'limi va qayta tirilishi munosabati bilan ijro etilgan marosim qo'shiqlariga borib taqaladi. T.ning janr xususiyatlari tragik konflikt, tragik holat va tragik qahramon tushunchalari bilan belgilanadi.

Tugun (ruschadan kalka: “завязка”) – epik va dramatik asarlardagi voqeaband syujetning muhim unsuri, voqealarining boshlanishiga turtki bo'lgan voqea, asar konflikti qo'yilgan joy. T. syujetning zaruriy elementi sanaladi, ya'ni u syujetda har vaqt hozirdir.

Uslub (ar. *اسلوب* – tartib, usul, yo'sin, tarz) – poetikaning muhim kategoriyalaridan biri; badiiy asarning u yoki bu tarzda shakliyl qurilishini belgilovchi umumiy printsiplari. U. antropologik, ya'ni ijodkor shaxsi bilan bog'liq kategoriya sanalib, uning ijodiy individualligini belgilaydi. U.da namoyon bo'luvchi ijodiy individuallik badiiy asarning barcha sathlarida

(badiiy matnning tuzilishi – ritorika, badiiy voqelikni yaratish printsiplari – poetika) birdek koʻzga tashlanadi. Ya'ni, U. badiiy shaklning unsuri emas, balki unga xos xususiyatdir. U.asardagi shakl unsurlarining oʻz holicha emas, balki muayyan qonuniyat asosida yaxlitlikka birikishini ta'min etadi, har bir unurning butun tarkibidagi mohiyati va funktsiyasini belgilaydi.

Fabula (lot. fabula – hikoya, masal) – syujetshunoslik kategoriyasi.

Fabula deganda asarda tasvirlangan voqealarning hayotda yuz berish tartibini, syujet deganda esa ularning asarda hikoya qilinish (joylashtirilish) tartibini tushunish hozirda kengroq ommlashgan.

Xarakter (yun. karakter – iz, belgi, farqlovchi xususiyat) – badiiy xarakter; muayyan davr va muhit kishilariga xos eng muhim umumiy xususiyatlar bilan alohida shaxsga xos individual xususiyatlarni oʻzida uygʻun mujassam etgan inson obrazi.

She'r tizimi – ma'lum oʻlchov printsiptiga asoslangan she'riy vazn(oʻlchov)lar tizimi, majmui. Sh.t. she'r tuzilishining asosini, uning asosiy qonuniyatlarini belgilab beradi. Har bir xalq she'riyatidagi Sh.t. oʻsha xalq tilining oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Mavjud Sh.t.larining hammasida asosiy oʻlchov birligi sifatida boʻgʻin olingan. Boʻgʻin esa, ma'lumki, turli tillarda turlicha sifatiy va miqdoriy koʻrsatkichlarga ega. Shunga koʻra, jahon xalqlari she'riyatida mavjud Sh.t.lari boʻgʻinning miqdori (sillabik Sh.t.), urgʻuli yoki urgʻusizligi (tonik Sh.t.), choʻziq yoki qisqaligi (metrik Sh.t.), baland yoki past talaffuz qilinishi (melodik Sh.t.) kabi jihatlarni oʻlchov asosi qilib oladi. Shuningdek, bir yoʻla ikki jihatni asos qilib olgan Sh.t.lari ham mavjud (sillabo-tonik Sh.t., oʻzbek aruzi).

Ekspozitsiya (lot. expositio – bayon, tushuntirish) – syujet komponenti, personajlarning bevositatugun yuzaga kelishi vaqtida kechgan hayoti, asosiy konflikt etilgan shart-sharoitlar tasviri. E. oʻquvchini asar voqealari kechadigan joy, voqea ishtirokchilari boʻlmish personajlar, konfliktni yuzaga keltirgan shart-sharoitlar bilan tanishtiradi, uni syujet voqealarini idrok qilishga tayyorlaydi.

Epos (yun. epos – rivoya, hikoya) –1) badiiy adabiyotning uchta asosiy turidan biri. E.ning spetsifik xususiyati – voqebandlik, epik asarda makon va zamonda kechuvchi voqea-hodisalar tasvirlanadi, soʻz vositasida oʻquvchi tasavvurida reallik kartinalariga monand jonlana oladigan toʻlaqonli badiiy voqelik yaratiladi. Tasavvurda reallikdagiga monand, oʻzining tashqi shakli bilan jonlangani uchun ham E.dagi badiiy voqelikni “plastik” tasvirlangan deb aytiladi.

Qissa (ar. قصة – hikoyat, sarguzasht) – epik turning hikoya va roman qatoridagi uchta asosiy janridan biri, povest. Oʻzining janr xususiyatlari bilan Qissa hikoya va roman oraligʻidagi hodisadir: hikoyada qahramon hayotidan birgina voqea, romanda qahramon hayotining murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimidagi katta bir davri, qissada qahramon hayotining bir bosqichi qalamga olinadi. Hikoyaning diqqat markazida voqea, romanning diqqat markazida qahramon vositasida idrok etilayotgan olam (jamiyatning joriy holati) tursa, qissaning markazida hamisha qahramon turadi.

Qofiya (ar. قافية – misra oxiridagi soʻzlarning bir-biriga mos boʻlishi) – she'riy misralar oxiridagi qoʻshimcha, soʻz, ba'zan soʻz birikmalarining ohangdosh boʻlib kelishi, aniqrogʻi, ularning tarkibidagi tovushlar guruhining ohangdoshligi.

Gʻoya – badiiy gʻoya, badiiy mazmunning muhim komponenti, asardan kelib chiqadigan obrazli, umumlashma fikr. Asarda tasvirlanayotgan voqea-hodisalarga muallifning gʻoyaviy-hissiy munosabati, obrazlar sistemasi vositasida qoʻyilgan problematikaning badiiy idrok etilishi va baholanishi natijasida namoyon boʻluvchi badiiy hukm.

Hikoya – epik turning kichik shakli. Hikoya, odatda, qahramon hayotidan bitta (ba'zan bir-biriga uzviy bogʻliq, qisqa muddat davomida kechgan bir necha) voqeani qalamga oladi. Tasvirlanayotgan voqealarning qisqa vaqt davomida kechishi hikoyaning hajman kichik, syujeti sodda, ishtirok etuvchi personajlar soni kam boʻlishini taqozo etadi.

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI**

“TASDIQLAYMAN”

Andijon davlat universiteti rektori

_____ prof. A.S.Yuldashev

“ _____ ” _____ 2023-yil

Ro'yxatga olindi: №
2023-yil "____" avgust

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI

O'QUV DASTURI

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar soha
Ta'lim sohasi: 120000 – Gumanitar fanlar
Ta'lim yo'nalishi: 5120100-Filologiya va tillarni o'qitish(o 'zbek tili)

ANDIJON -2023

Fan/modul kodi 400.2AN9M	O'quv yili 2023-2024	Semestr 7	ECTS –Kreditlar 5	
Fan/modul turi Majburiy	Ta'lim tili O'zbek		Haftadagi dars soatlari 4	
	Fanning nomi	Auditoriya mashg'ulotlari	Mustaqil ta'lim	Jami yuklama

		(soat)	(soat)	(soat)
1.	Adabiyotshunoslik nazariyasi	60	90	150
2.	I. Fanning mazmuni Filologiya va tillarni o`qitish (o`zbek tili) yo`nalishi o`quv rejasiga “Adabiyotshunoslik nazariyasi” nomi bilan kiritilgan o`quv fani ikki qismga ajratilgan. Uning birinchi qismi –“Adabiyotshunoslikka kirish” nomi bilan birinchi kursda, ikkinchi qismi esa “Adabiyot nazariyasi” nomi bilan to`rtinchi kursda o`qitiladi. “Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanining bosh maqsadi filologiya fakulteti talabalarining ta’limning quyi bosqichlarida olgan adabiy-nazariy bilimlarini sistema holiga keltirish, adabiyotshunoslikning asosiy tushunchalari bilan tanishtirish va shu asosda adabiyot tarixidan ma’ruza mashg`ulotlarini anglangan tarzda tinglash, seminar mashg`ulotlarga chiqarilgan mavzularni muhokama qilish va amaliy mashg`ulotlardagi vazifalarni bajarishga tayyorlashdan iborat. Fanning vazifasi:			
	badiiy adabiyotning san’at turlari orasidagi o`rnini tushuntirish, adabiyotning mohiyati, badiiy obraz xususiyatlari haqida tasavvurni shakllantirish, badiiy asardagi shakl va mazmun uzvlarini farqlashga o`rgatish, she’riy ritm, adabiy turlar, adabiy yo`nalish va oqimlar haqida tushunchalarni hosil qilish, badiiy ijod qonuniyatlari, badiiy asarni tahlil qilish bo`yicha zaruriy bilimga ega qilish, badiiy adabiyotning taraqqiyot qonuniyatlari, badiiy asar tuzilishi, badiiy ijod tabiati kabi muhim masalalarni o`rganish uchun zarur tushunchalar tizimi bilan qurollantirishdan iborat.</p> <p style="text-align: center;"><b>II. ASOSIY NAZARIY QISM (MA’RUZA MASHG`ULOTLARI) II.1. Fan tarkibiga quyidagi mavzular kiradi: 1-mavzu: Kirish. Adabiyot nazariyasi fan sifatida “Adabiyot nazariyasi” o`quv kursi: maqsad va vazifalari, manbalari. “Adabiyot nazariyasi” atamasi haqida. Adabiyot nazariyasining adabiyotshunoslik fani tizimidagi o`rni. “Adabiyot nazariyasi” atamasi haqida. Fanning nomlari: “poetika”, “nazariy poetika”, “adabiyotshunoslik nazariyasi”, “adabiyot nazariyasi”. Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismi bo`lgan adabiyot nazariyasi oldidagi vazifalar. 2-mavzu: Adabiyotning spetsifikasi “Adabiyot nador?” muammosi haqida. Adabiyotning mohiyati haqida mavjud ilmiy konsepsiyalar. Faoliyat konsepsiyasi va uning afzalligi. Adabiyotning ikkiyoqlama mohiyati. Adabiyotning ijtimoiy funksiyalari. 3-mavzu: Badiiy obraz spetsifikasi Badiiy obraz adabiyot va san’atning tafakkur shakli ekani. Badiiy obraz xususiyatlari. So`z vositasida yaratilgan obrazning o`ziga xos jihatlari. Adabiyotshunoslikda badiiy obrazni tasniflash masalasi. 4-mavzu: Adabiy asar tarkibi “Adabiy asar” tushunchasi. Adabiy asar nutqiy janr sifatida. Adabiy asar – badiiy kommunikatsiya vositasi. Adabiy asar – sistem butunlik sifatida.			

5-mavzu: Syujet va syujetlilik

Syujet tushunchasi. Voqeaband va voqeaband bo'lmagan (lirik) syujet tushunchalari. Syujet tiplari: xronikali va konsentrik syujetlar. Syujet komponentlari. Syujet qurilishida qo'llanuvchi badiiy usullar (retrospeksiya, montaj, retardatsiya, inversiya) va ularning badiiy-estetik ahamiyati. Syujet va badiiy vaqt. Syujet vaqti va kompozitsiya vaqti tushunchalari. Syujetni shakllantirish va uni izchil rivojlantirishda konfliktning roli.

6-mavzu: Adabiy asar kompozitsiyasi

Badiiy asar kompozitsiyasining shakl va mazmun birligini, uyg'unlikni, asarning shakliy va konseptual butunligini ta'minlashdagi roli. Kompozitsiya unsurlari: obrazlar sistemasi, «nuqtai nazar», tafsilotlar (peyzaj, interyer, lirik va epik chekishlar, qistirma epizod, qistirma hikoya va h.), rivoya. Kompozitsion usullar: retardatsiya, introspeksiya, «sirlik», «kutilmaganlik effekti».

7-mavzu: Poetik nutq xususida

“Poetik nutq” tushunchasi haqida. Badiiy nutqning boshqa nutq tiplari bilan munosabati. Badiiy nutq sathlari. Badiiy nutq shakllari.

8-mavzu: Adabiy tur va janrlar poetikasi

Adabiy janrlarning kelib chiqishi va taraqqiyoti masalasi. Klassitsizm, romantizm adabiyotida va zamonaviy adabiyotda janrlar tizimi. Mumtoz sharq adabiyotida janrlar tizimi.

9-mavzu: Ijodiy metod va uslub

“Ijodiy metod” tushunchasi. Metod atamasidagi ma'no siljishi. Hayotni badiiy aks ettirish tamoyillari. Realizm metodi haqida. Sotsialistik realizm. Modernizm. Postmodernizm. Realizm va badiiy shartlilik.

10-mavzu: Adabiy jarayon.

Adabiy jarayon tushunchasi. Adabiy jarayon istilohining tor va keng ma'nolarda qo'llanilishi. Adabiy jarayonning uzluksizligi. Adabiy taraqqiyotining ijtimoiy hayot bilan bog'liqligi va nisbiy mustaqilliga. Adabiy jarayonning rivojlanish qonuniyatlari. Badiiy adabiyotning taraqqiyot omillari: ichki va tashqi omillari. Vorisiylik. An'ana va yangilik. Adabiy aloqa va adabiy ta'sir. Adabiy jarayonni davrlashtirish masalasi. Davrlashtirish prinsiplari haqida. Adabiy jarayonning davriy bo'linishi: adabiy asr, adabiy avlod.

III. Amaliy mashg'ulot bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulotlar bo'yicha quyidagi mavzular tavsiya etiladi

Amaliy mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya qilinadi:

1. Badiiy obraz darajalari, genezisi, tasnifi va maydonga kelish omillari
2. Syujet, motiv va mavzu munosabati
3. Badiiy asar tili va poetik nutq masalasi
4. Nasriy asarda ritm. Saj' haqida
5. Roman janri imkoniyatlari
6. She'riy san'atlar: ma'naviy va lafziy san'atlar
7. Adabiy tarixiy jarayonda an'ana va yangilanish
8. Badiiy adabiyotda milliylik va umuminsoniylik
9. Ijodkor laboratoriyasi muammolari

	10. Muallif, badiiy asar va jamiyat munosabati <i>Seminar mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya qilinadi:</i> 1. Sharq va G'arb adabiy nazariy tafakkuri tarixidan 2. Badiiy asar g'oyasi, mavzusi va estetik ideal 3. Badiiy asar kompozitsiyasi 4. Epik tur; qissa genezisi 5. Lirik tur; she'rshunoslik 6. Dramatik tur, tragediya va tragikomediya 7. Badiiy asar pafosi va estetik ideal 8. Hajviy tafakkur tabiati, satira va yumor 9. Ijodiy metod ustidagi bahslar 10. Badiiy asarni o'zlashtirish masalasi IV. MUSTAQIL TA'LIM VA MUSTAQIL ISHLAR Auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va amaliy mashg'ulotlarda beriladigan topshiriqlarni bajarish ko'nikmasini hosil qilish uchun talabalar mustaqil ta'lim tizimiga asoslanib mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular asosiy va qo'shimcha adabiyotlarni o'rganib hamda internet saytlaridan foydalanib seminar mashg'uloti uchun dokladlar tayyorlaydilar, amaliy mashg'ulot mavzusiga doir uy vazifalarini bajaradilar. Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular: 1. Adabiyot nazariyasining adabiyotshunoslik fani tizimidagi o'rni. 2. Uyg'onish davri Yevropa adabiy tanqidiy tafakkuri 3. XVII asr Yevropa adabiy tanqidiy tafakkuri 4. Adabiyotning mohiyati haqida mavjud ilmiy konsepsiyalar 5. Adabiy asar nutqiy janr sifatida. 6. Tizim sifatida o'rganishda tarkib asosi masalasi. 7. Shaklning uch aspekti haqida. 8. Badiiy voqelik tushunchasi 9. Mavzuning bir butunligi 10. Badiiy obraz san'at va adabiyotning tafakkur shakli sifatida. 11. Badiiy nutq sathlari. 12. Adabiy turlarni tasniflashning o'zgacha ko'rinishlari 13. Lirik janrlar haqida. Dramatik janrlar tabiati. 14. Metod atamasidagi ma'no siljishi. Realizm metodi haqida. Sotsialistik realizm. 15. Modernizm. Postmodernizm.
	V. Fan o'qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetensiyalar) Fanni o'zlashtirish natijasida talaba: - adabiyotshunoslik fanining asosiy nazariy tushunchalari: badiiy adabiyotning ikkiyoqlama mohiyati, adabiyotning san'at turi sifatida xususiyatlari, badiiy obraz xususiyatlari va turlari, badiiy asarninig mazmuni va shakl uzvlari, adabiy turlar va janrlar, badiiy nutq, she'riy nutq, adabiy jarayon, adabiy yonalish, badiiy tahlil usuli bo'yicha <i>bilimga ega bo'lishi</i>; badiiy obraz turlarini farqlash, badiiy shakl va mazmun uzvlarini ajrata

3.	olish, epik, lirik, dramatik asarlar kompozitsiyasini tahlil qilish <i>ko`nikmasiga ega bo`lishi</i>; badiiy asar tahlilida adabiy-nazariy tushunchalarni qo`llay olish, badiiy asar tahlilidagi kontekstual va immanent tahlil usullarini farqlash, badiiy asar va u yaratilgan davr konteksti o`rtasidagi aloqadorlikni topish <i>malakasiga ega bo`lishi</i> lozim.
4.	VI. TA'LIM TEXNOLOGIYALARI VA METODLARI: • ma`ruzalar; • seminarlar (doklad va taqdimot tayyorlash); • esse, tezis va maqolalar yozish; • kichik guruhlarda ishlash; • mustaqil ishlarni bajarish; • taqdimot tayyorlash;
5.	VII. KREDITLARNI OLISH UCHUN TALABLAR: Fanga oid nazariy tushunchalarni to`la o`zlashtirishi, tahlil natijalarini to`g`ri aks ettira olishi, o`rganilayotgan material haqida mushohada yuritish, nazorat shakllarida berilgan vazifa va topshiriqlarni bajarishi, yakuniy nazorat bo`yicha yozma ishni topshirishlari lozim.
6.	<p>Asosiy adabiyotlar:</p> 1. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004. 2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018. 3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O`zbekiston, 2002.</li> </ol> <p><b>Qo`shimcha adabiyotlar:</p> 1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug`ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 400 6.</li> <li>2. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O`qituvchi, 2005. – 272 b. 3. Ulug`ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G`G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 263 b. 4. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004. – 264 b. 5. Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. М.К.Нурмухаммедов таҳрири

	остида. – Тошкент: Фан. – 1978 (1), 1979 (2). 6. Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: Kamalak, 2016. 7. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2008. 8. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2004. 9. Введение в литературоведение. Под ред. Л. В. Чернец. – Москва: Высшая школа, 2004. – 680 с. 10. Тамарченко Н.Д., Тюпа В.И., Бройтман С.Н. Теория литературы. В 2 томах. Том 1. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика; Том 2. Историческая поэтика. – Москва: Академия, 2004. 11. Федотов О.И. Основы теории литературы. В двух частях. Ч. 1. Литературное творчество и литературное произведение; Ч. 2. Стихосложение и литературный процесс. – Москва: Владос, 2003. 12. Мещеряков В.П. (ред.). Введение в литературоведение. Основы теории литературы. Учебник для бакалавров. – Москва: Издательство Юрайт, 2016. – 422 с. 13. Есин, А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – Москва: ФЛИНТА, 2011. 14. Николина Н.А. Филологический анализ текста: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – Москва: Академия, 2003. – 256 с. 15. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. – Москва: Прогресс, 1978. – 328 с. 16. Крупчанов Л.М. (ред) Введение в литературоведении. Учебник. – Москва: Оникс, 2005. – 416 с. 17. Фесенко Э.Я. Теория литературы. Учебное пособие. – Москва: Академический проект, 2008. – 780 с. 18. Иглтон Т. Теория литературы. Введение. – Москва: Территория будущего, 2010. – 296 с. 19. Каллер Джонатан. Теория литературы. Краткое введение. – Москва: Астрель АСТ, 2006. – 158 с. 20. Terry Eagleton. Literary Theory: An Introduction. – Minneapolis: University of Minnesota Press (USA), 2008. – 248 p. 21. Culler, Jonathan. Literary Theory: A Very Short Introduction. – Oxford: Oxford University Press (USA). 2000. <u>Internet saytlari</u> 1. http://library.ziyonet.uz/ru 2. https://n.ziyouz.com/kutubxona 3. https://quronov.uz 4. https://www.twirpx.com/files/science/literature/ 5. https://www.studmed.ru/science/literaturovedenie/
7.	Fan dasturi Andijon davlat universitetida ishlab chiqilgan va universitet o'quv-uslubiy Kengashining 2023-yil _____-avgustdagi _____-sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

8.	Fan/modul uchun mas’ullar: Dilmurod Quronov – ADU, O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori. Nurmuhammad Azizov – ADU, O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrası katta o‘qituvchisi., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
9.	Taqrizchilar: Ulug‘bek Hamdamov – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti Adabiyot nazariyasi va hozirgi adabiy jarayon kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori. Abdug‘opir Qosimov – Farg‘ona davlat universiteti O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR NOMIDAGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

“Tasdiqlayman”

O'quv ishlari bo'yicha prorektor:

_____m.f.n.dots.R.Mullajonov

“ _____ ” _____2023-yil

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI

FANINING SILLABUSI

(kunduzgi ta'lim)

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar soha
Ta'lim sohasi: 120000 – Gumanitar fanlar
Ta'lim yo'nalishi: 5120100-Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili)

Umumiy o'quv soati 150 soat

Shu jumladan:

Ma'ruza	20 soat
Amaliy mashg'ulotlar	20 soat
Seminar mashg'ulotlar	20 soat
Mustaqil ta'lim soati	90 soat

Andijon - 2023

Modul / FAN SILLABUSI

Filologiya fakulteti

5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek) ta'lim yo'nalishi

Fan nomi:	Adabiyotshunoslik nazariyasi
Fan turi	Majburiy

Fan kodi:	400.2AN9M
Yil:	4
Semestr	7
Ta'lim shakli:	kunduzgii
Mashg'ulotlar shakli va semestrga aks etilgan soatlar:	
Ma'ruza	20
Amaliy mashg'ulotlar	20
Laboratoriya mashg'ulotlari	-
Seminar	20
Mustaqil ta'lim	90
Kredit miqdori:	5
Baholash shakli:	Imtihon
Fan tili:	O'zbek

Fanning maqsadi (FM)	
FM1	Adabiyotning nazariy masalalari bo'yicha chuqur va atroflicha bilim berish, badiiy adabiyotning san'at turlari orasidagi o'rnini tushuntirish, adabiyotning mohiyati, badiiy obraz xususiyatlari haqida tasavvurni shakllantirish, badiiy asardagi shakl va mazmun uzvlarini farqlashga o'rgatish fanning maqsadi sanaladi.

Fanni o'zlashtirish uchun zarur boshlang'ich bilimlar	
1.	- Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari yuzasidan ma'lumot berish;
2.	- O'zbek adabiyotshunosligining jahon adabiyotshunosligida tutgan o'rnini baholash;
3.	- Badiiy asarning filologik tahlili bo'yicha bilim berish;
4.	- Adabiy tur va janrlarni mukammal o'rganish.
5.	

Ta'lim natijalari (TN)	
<i>Bilimlar jihatidan:</i>	
TN1	Adabiyotshunoslik nazariyasi bo'yicha chuqur nazariy bilimga ega bo'lish, badiiy asarni tanqidiy jihatdan xolis tahlil qilish, badiiy asarga estetik baho berish, adabiy jarayonni ilmiylik asosida baholash.
TN2	Adabiyot nazariyasi, estetika, san'at sotsiologiyasi, psixologiya, falsafa fanlarida o'rganiladigan ilmiy muammolarning umumiyliigi bilan bir-biriga bog'langanini bilish.
TN3	Adabiyotshunoslik nazariyasi fani bo'yicha bilimlarni shakllantirish, adabiy-badiiy asar nuqtai nazaridan tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo'lish va ularni amaliyotda tatbiq etish
TN4	Adabiyotshunoslik nazariyasi fanini o'zlashtirishda o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish
TN5	Adabiyotshunoslik nazariyasi fanida badiiy obraz va obrazlilik, syujet va konflikt, janrlar va uslub kabi masalalar tadqiqi orqali talabada ilmiy-tanqidiy qarashni shakllantirish
<i>Ko'nikmalar jihatidan:</i>	
TN6	Adabiyotshunoslik nazariyasi fani bo'yicha bilimlarga ega bo'lish, badiiy asarni ilmiy-tanqidiy jihatdan tahlil qilish
TN7	Adabiy taraqqiyotining ijtimoiy hayot bilan bog'liqligi va nisbiy mustaqillini tadqiq etish
TN8	«Poetik til» va umumxalq tili, «adabiy til» tushunchalari, ularning o'zaro munosabatini tadqiq etish
TN9	Adabiyotshunoslik nazariyasi fanini o'zlashtirishda o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish
TN10	Badiiy asarda shakl va mazmun birligi, badiiy asardagi shakl va mazmun unsurlarini ajratishdagi turlichaliklarni tadqiq etish

Fan mazmuni	
<i>Mashg'ulotlar shakli: ma'ruza (M)</i>	
M1	Adabiyotshunoslik fan sifatida
M2	Adabiyotning spetsifikasi

M3	Badiiy obraz spetsifikasi
M4	Adabiy asar tarkibi
M5	Syujet va syujetlilik
M6	Adabiy asar kompozitsiyasi
M7	Poetik nutq xususida
M8	Adabiy tur va janrlar poetikasi
M9	Ijodiy metod va uslub
M10	Adabiy jarayon
	<i>Mashg`ulotlar shakli: amaliy mashg`ulot (A)</i>
A1	Badiiy obraz darajalari, genezisi, tasnifi va maydonga kelish omillari
A2	Syujet, motiv va mavzu munosabati
A3	Badiiy asar tili va poetik nutq masalasi
A4	Nasriy asarda ritm. Saj' haqida
A5	Roman janri imkoniyatlari
A6	She'riy san'atlar: ma'naviy va lafziy san'atlar
A7	Adabiy tarixiy jarayonda an'ana va yangilanish
A8	Badiiy adabiyotda milliylik va umuminsoniylik
A9	Ijodkor laboratoriyasi muammolari
A10	Muallif, badiiy asar va jamiyat munosabati
	<i>Mashg`ulotlar shakli: seminar mashg`ulot (S)</i>
S1	Sharq va G`arb adabiy nazariy tafakkuri tarixidan
S2	Badiiy asar g`oyasi, mavzusi va estetik ideal
S3	Badiiy asar kompozitsiyasi
S4	Epik tur; qissa genezisi
S5	Lirik tur; she'rshunoslik
S6	Dramatik tur, tragediya va tragikomediya
S7	Badiiy asar pafosi va estetik ideal
S8	Hajviy tafakkur tabiati, satira va yumor

S9	Ijodiy metod ustidagi bahslar
S10	Badiiy asarni o`zlashtirish masalasi
	<i>Mustaqil ta'lim (MT)</i>
MT1	Adabiyot nazariyasining adabiyotshunoslik fani tizimidagi o`rni.
MT2	Uyg`onish davri Yevropa adabiy tanqidiy tafakkuri
MT3	XVII asr Yevropa adabiy tanqidiy tafakkuri
MT4	Adabiyotning mohiyati haqida mavjud ilmiy konsepsiyalar
MT5	Adabiy asar nutqiy janr sifatida.
MT6	Tizim sifatida o`rganishda tarkib asosi masalasi.
MT7	Shaklning uch aspekti haqida.
MT8	Badiiy voqelik tushunchasi
MT9	Mavzuning bir butunligi
MT10	Badiiy obraz san`at va adabiyotning tafakkur shakli sifatida.
MT11	Badiiy nutq sathlari.
MT12	Adabiy turlarni tasniflashning o`zgacha ko`rinishlari
MT13	Lirik janrlar haqida. Dramatik janrlar tabiati.
MT14	Metod atamasidagi ma`no siljishi. Realizm metodi haqida. Sotsialistik realizm.
MT15	Modernizm. Postmodernizm.

Asosiy adabiyotlar:	
1	Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004.
2	Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018.
3	Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O`zbekiston, 2002.
Qo`shimcha adabiyotlar:	
1	Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug`ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 400 b.

2	Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O`qituvchi, 2005. – 272 b.
3	<i>Ulug`ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G`G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 263 b.</i>
4	Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004. – 264 b.
5	Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. М.К.Нурмухаммедов тахрири остида. – Тошкент: Фан. – 1978 (1), 1979 (2).
6	Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: Kamalak, 2016.
7	Қуронов Д., Рахмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2008.
8	Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2004.
9	Введение в литературоведение. Под ред. Л. В. Чернец. – Москва: Высшая школа, 2004. – 680 с.
10	<i>Тамарченко Н.Д., Тюпа В.И., Бройтман С.Н. Теория литературы. В 2 томах. Том 1. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика; Том 2. Историческая поэтика. – Москва: Академия, 2004.</i>
11	Федотов О.И. Основы теории литературы. В двух частях. Ч. 1. Литературное творчество и литературное произведение; Ч. 2. Стихосложение и литературный процесс. – Москва: Владос, 2003.
12	Мещеряков В.П. (ред.). Введение в литературоведение. Основы теории литературы. Учебник для бакалавров. – Москва: Издательство Юрайт, 2016. – 422 с.
11	Есин, А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – Москва: ФЛИНТА, 2011.
12	Николина Н.А. Филологический анализ текста: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – Москва: Академия, 2003. – 256 с.
13	Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. – Москва: Прогресс, 1978. – 328 с.
14	Крупчанов Л.М. (ред) Введение в литературоведении. Учебник. – Москва: Оникс, 2005. – 416 с.
15	Фесенко Э.Я. Теория литературы. Учебное пособие. – Москва: Академический проект, 2008. – 780 с.
16	Иглтон Т. Теория литературы. Введение. – Москва: Территория будущего, 2010. – 296 с.
17	Каллер Джонатан. Теория литературы. Краткое введение. – Москва: Астрель АСТ, 2006. – 158 с.

18	Terry Eagleton. <i>Literary Theory: An Introduction</i> . – Minneapolis: University of Minnesota Press (USA), 2008. – 248 p.
19	Culler, Jonathan. <i>Literary Theory: A Very Short Introduction</i> . – Oxford: Oxford University Press (USA). 2000.

**Talabaning fan bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichini nazorat qilishda
quyidagi mezonlar tavsiya etiladi:**

a) “5” baho olish uchun talabaning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

- Fan dasturi, mavzu yoki bo'lim bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni to'liq o'zlashtirganligi;
- Berilgan topshiriqlarni belgilangan vaqtda aniq, to'liq va to'g'ri bajarilganligi;
- Berilgan vazifani mustaqil ravishda bajarish iqtidorini namoyon etilganligi;
- Amaliy mashg'ulotlarda bexato natijalar olinib, qo'lga kiritilgan natijalardan to'g'ri xulosa chiqarilganligi;
- Berilgan topshiriqlar hisobotining to'g'ri va puxta shakllantirilganligi;
- Matnlar bayonida ilmiylik va mantiqiylik saqlanib, ilmiy va mantiqiy xatoliklarga yo'l qo'yilmaganligi;
- Berilgan mavzu doirasida mustaqil fikrlash qobiliyatining namoyon etilganligi;
- Fan yoki mavzular materiallarining nazariy va amaliy ahamiyati haqida aniq tasavvurga ega ekanligi.

b) “4” baho olish uchun talabaning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

- Fan bo'yicha mashg'ulotlar mavzularining maqsad va mazmunini to'g'ri tushunib yetganligi;
- Berilgan topshiriqlarning nazariy va amaliy ahamiyatini tushunganligi;
- Mashg'ulot vositalaridan to'g'ri foydalanishni bilishi;
- Mavzu materialining amaliy ahamiyatini tushunganligi;
- Berilgan topshiriqlarning o'quv dasturi doirasida bajarilganligi;
- Mashg'ulotlar bo'yicha konspektning puxta shakllantirilganligi.

c) “3” baho olish uchun talabaning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

- Fanning mavzulari va topshiriqlarning maqsad - mazmuni haqida umumiy tasavvurga egalik;
- Berilgan topshiriqlar bo'yicha natijalarni mustaqil qayta ishlab chiqish ko'nikmasiga ega emaslik;
- Topshiriqlar bo'yicha hisobotlarda ayrim kamchiliklarga yo'l qo'yganlik;

- Tayyorlangan matnlarning puxta shakllantirilmaganligi;
- Matnlar bayonida masalalar tor doirada yoritilib, ayrim chalkashliklarga yo'l qo'yilganligi.

d) Quyidagi hollarda talabaning bilim darajasi qoniqarsiz 2 deb baholanishi mumkin:

- Fanning mavzulari va topshiriqlarining maqsad va mazmuni haqida yuzaki tasavvurga ega;
- Topshiriqlar hajmining 50 foizi atrofida qismi bajarilmagan holda;
- Fan bo'yicha matnlarni boshqalardan ko'chirib olganligi sezilib tursa;
- Fanga doir savollarga javob olinmasa;
- Fanni bilmasa.

Fan o'qituvchisi to'g'risida ma'lumot

Muallif:	Dilmurod Quronov – ADU, O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori. Nurmuhammad Azizov – ADU, O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası katta o'qituvchisi., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
E-mail:	azizovnurmuhammad244@gmail.com
Tashkilot:	Andijon davlat universiteti “O'zbek adabiyotshunosligi” kafedrası
Taqrizchilar:	Ulug'bek Hamdamov – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti Adabiyot nazariyasi va hozirgi adabiy jarayon kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori. Abdug'opir Qosimov – Farg'ona davlat universiteti O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori.

Mazkur sillabus Andijon davlat universiteti o'quv-uslubiy Kengashining 2023-yil 30-avgustdagi 1-sonli yig'ilish bayoni bilan tasdiqlangan.

Mazkur sillabus O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasining 2023-yil “26”-avgustdagi 1-sonli bayoni bilan tasdiqlangan.

O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i:

t.f.d. G`.Haydarov

Fakultet dekani:

f.f.d. B.Rahmonov

Kafedra mudiri:

f.f.f.d. Z.Mamajonov

Tuzuvchilar:

f.f.d. prof. D.Quronov

f.f.f.d. N.Azizov

Tarqatma materiallar

Amaliy va badiiy san'atlarning mushtarak va farqli tomonlarini tushuntiring. Xususan, amaliy faoliyat o'zi yo'naltirilgan predmetni o'zgartirishi aytiladi. Shu jihatdan qarab, haykaltaroshlikning badiiy san'at turiekanini asoslab bering.

Badiiy adabiyotning o'ziga xosligini boshqa san'at turlari, masalan, musiqa va rangtasvir bilan qiyoslab tushuntirib bering.

Badiiy adabiyotni kino san'atibilanqiyoslang, o'xshash va farqli tomonlarini ko'rsating. Kino asari tomosha qilinadi, adabiy asar o'qiladi. Badiiy asarni ikki xil yo'sinda qabul qilishning farqli tomonlari nimada? Insonning ma'naviy-ruhiy yuksalishiga bulardan qaysisi kuchliroq ta'sir ko'rsatishi mumkin? Nima uchun?

«Elitar adabiyot» va«ommaviy adabiyot» tushunchalariga izoh bering.

«Ijtimoiy ong» nima? Nima uchun badiiy adabiyotni ijtimoiy ongga mansub etamiz? Bunio'zingizbilganasarlarmisolidatushuntirib bering.

«Real borliq»,«individual borliq» va «badiiy voqelik» tushunchalarini izohlang. Ularning o'zaro munosabatini tushuntiring.

«Badiiy obraz badiiy adabiyot va san'atning tafakkur shakli» deyilishining boisini tushuntirib bering. Obrazli tafakkur va tushunchalar asosidagi tafakkurni bir-biriga qiyoslagan holdaamalgaoshiring. Badiiy obrazning konkretligi deganda nimani tushunasiz?

Badiiy adabiyotda inson obrazining markaziy o'rin tutishi nimaga bog'liq? Inson obrazini yaratish vositalari qaysilar? Ularni konkret bir misol orqali tushuntirib bering.

Badiiy	obrazlar	tasnifi	qaysi	jihatlardan	amalga
oshiriladi?Badiiyobrazturlariningharbirigamisollar keltiring.					

Nima uchun ijod onlaridagi san'atkor haqida «Ideal olamida yashaydi» deb aytamiz? Badiiy asarda aks etgan san'atkor bilan real hayotdagi san'atkor orasidagi munosabatni tushuntirib bering.

«Tema» soʻzining ikki xil ma'noda ishlatilishini aytib, biz har ikki ma'noni ikkita soʻz bilan atadik. Bu xil qarashga sizning munosabatingiz qanday? Bu qarashni boshqa darslik va qoʻllanmalardagi izoh bilan qiyoslang. Ulardan qay birini toʻgʻriroq deb bilsangiz, shunisini asoslab, rivojlantirishga harakatqiling.

Badiiy asar mazmuniga ijodkor dunyoqarashining ta'sir etmasligi mumkinmi? Masalan, ijodkor voqealarni mutlaqo xolis tasvirlayotgan, ularga munosabatini ifodalamayotgan boʻlsa, mazmunda subyektiv ibtido boʻladimi?

Sujetning asosiy unsurlari qaysilar? Ularga ta'rif bering? Prolog, epilog, «oldingi tarix» va «keyingi tarix» kabi unsurlarni sujet elementi hisoblagan ma'qulmi yoki kompozitsiya elementi deb hisoblagan ma'qulmi? Boshqa oʻquv qoʻllanmalar, lugʻatlardan bular haqidagi fikrlarni oʻrganib, oʻzingiz ma'lum bir xulosaga kelishga harakat qiling.

Badiiy tilning differentsiatsiyalanganligi deganda nimani tushuniladi? Muallif nutqining badiiy matnni shakllantirishdagi oʻrniga ta'rif bering. Personajlar nutqining epik va dramatik asarlardagi rolini qanday tasavvur etasiz?

«Ramz», «majoz» atamalarining qoʻllanilishidagi turlichalik nimalarda koʻrinadi? Mavjudlugʻatvaqoʻllanmalardaularningqandayqoʻllanganligigadiqqatqiling, ularga berilganta'riflarnidaftaringizgakoʻchiring.

Turli adabiy turlarga mansub asarlarning nutqiy shakllanishidagi o`ziga xosliklar nimalarda ko`rinadi? Bu o`ziga xosliklar turlarga ajratish tamoyili bo`laoladimi?

“Badiiy vaqt hissi” deganda nima nazarda tutiladi? “Badiiy vaqt hissi”dagi turlichalikni konkret misollar yordamida tushuntirib bering.

Epik turning belgilovchi xususiyati voqeabandlik ekanini asoslang. Epik asar tarkibida rivoya, tavsif vadialogningtutgano`rni, ularning munosabatini tushuntiring.

“Rivoya”, “roviy” atamalariga izoh bering. Rivoyaning muallif yoki personaj tilidan olib borilishi nima bilan bog`liq? Rivoya motivatsiyasi deganda nimani tushunasiz?

O`rmonlar jim, yig`lamas shamol,
Soy sayramas, baqalar jimdir,
Ingroqlarga to`lib ketgan tun -
g`amgin qo`shiq aytadi kimdir.
Otim o`lgan, qilichim singan,
Majaqlangan sovut-qalqonim,
Kim tashladi meni bu chohga,
Qayda qoldi yorug` osmonim!
Qayerdanman, qayga borarman,
Qora zindon naqadar chuqur,
Faqat toqning burjidagi oy -
Tuynukchadan tushar xira nur.
Barcha azob kamlik qilganday
Soy sayramas, baqalar jimdir,
go`yo mazax qilganday goh-goh
yopib turar tuynukni kimdir...

“Meditativ lirika”, “intelektual lirika”, “voqeaband lirika”, “tavsifiy lirika”, atamalariga izoh bering. Hozirgi o`zbek she'riyatidan ularning har biriga misol topib, daftaringizga ko`chiring.

Lirik asarlarni janrlarga ajratishdagi asosiy tamoyillar qaysilar? Mumtoz she'riyatimizda janrlarga ajratishda ularning qaysi sig'ako'proqtayilgan? "Turg'u nshe'riy shakllar" atamasini tushuntirib bering. Bu xil she'riy shakllarning yetakchiligi faqat o'zbek mumtoz adabiyotiga xosmi?

"She'riy asar" va "lirik asar" atamalariga izoh bering. Bu atamalar sinonim sifatida ishlatilishi mumkinmi? Nega?

Dramatik asarning o'qilishi va sahna talqini (spektakl) orasidagi farqni tushuntiring? Epik asar bilan uning sahnaviy varianti (inssenirovka) bir-biriga tengbo'laoladimi? Nima uchun? Buni konkret misol bilan tushuntiring.

Dramatik asarlarni janrlarga ajratishda nimaga asoslaniladi? Tragediyaning janr xususiyatlarini "Mirzo Ulug'bek" tragediyasi yordamida tushuntiring. Tragediya va tragiklik tushunchalarini izohlang.

Uslub deganda nimani tushunasiz? "Uslub" atamasining ma'no turfa ligini misollar yordamida ko'rsating. "Uslub – odam" degan qarashga munosabatingiz qanday?

TESTLAR

1. O'zida san'atkorning badiiy ijod onlaridagi ijodiy-ruhiy holatini aks ettirgani uchun ham badiiy asar ... hodisadir.

original

*fenomenal

emotsional

badiiy

2. ... adabiyot va san'atning fikrlash shaklidir.
so`z
obraz
*badiiy obraz
a va v
3. ... narsa hodisalarning umumiy xususiyatlariga tayanib umumlashmalar chiqarsa,...konkretfaktniindividualtasvirlash orqali umumlashmaga intiladi.
san'atkor, olim
san'at, fan
fan, san'at
a va c
- 4.Badiiy obraz ... hisoblanadi.
prototipvaobraz qo`shilmasi
*individuallashtirilgan umumlashma
faqatratsionalhodisa
faqat emotsional hodisa
- 18.Qahramon fe'l atvoriga xos asosiy xususiyatlar ...da bayon qilinadi.
ekspozitsiyada
portret
dialoglarda
*muallif xarakteristikasida
- 5.Personaj siyratiga xos jihatlarning suratida aks ettirishga intilish natijasida portret xususiyat kasb etadi.
realistik
jonlilik
estetik
*xarakterologik
6. ... deganda qahramon ruhiyatining ochib berilishi, uning xatti-harakatlari, gap-so`zlarining ruhiy jihatdan asoslanishi tushuniladi.
badiiyat
xarakteristika
*badiiy psixologizm
badiiy xarakter
- 7.Qahramon ruhiyatining uning xatti-harakatlari, gap-so`zlari, yuz-ko`z ifodalari, undagi fiziologik o`zgarishlarni ko`rsatish orqali ochib berilishi psixologik tasvirdir.
bavosita
bevosita
bilvosita
*a va c
- 8.Personaj o`y-kechinmalari, his-tuyg`ularining "ichki monolog", "ong oqimi" tarzida yoki mualliftilidanbayonqilinishi...psixologik tasvirdir.
bavosita
*bevosita
bilvosita
a va c
- 9.Obrazning darajasi deyilganda o`sha obraz tasvirlayotgan narsaning ko`lami nazarda tutiladi.
*Predmetlilik
badiiylik
haqqoniylik
ijodiylik

10. Badiiy asardagina buyumlar obrazi, portret, peyzaj, tafsilotlar ... sanaladi va ular o'zlarining ... holatdali bilan xarakterlanadi.

*detal obraz ... statik

xarakter va sharoit ... dinamik

dunyo va taqdir ... umumlashma

a va b

11. Umumlashtirish darajasiga ko'ra badiiy obrazning ... kabi turlari ajratiladi.

motiv, topos, arxetip

individual, xarakterli, tipik

yakka, umumiy, tipik

*a va b

12. Badiiy obrazning ... debyuritiluvchiko'rinishlari adabiy-madaniy an'anaga ko'ra muayyan turg'un shaklga aylanib, asardan asarga ko'chib yurish xususiyatiga ega.

xarakter, tip

detal, fabula, xarakter va sharoit

*motiv, topos, arxetip

a va c

13. Voqealar orasida sabab-natija munosabati etakchilik qilgan syujetlar ... syujet deb yuritiladi.

xronikali

sababli

motivli

*kontsentrik

14. Voqealar orasida vaqt munosabati etakchilik qilgan syujetlar ... syujet deb yuritiladi.

*Xronikali

sababli

motivli

kontsentrik

15. Sof xronikali syujet uchraydimi?

dramatik asarlarda

lirik asarlarda

ha

*yo`q

16. ... syujet voqealarini harakatlantiruvchi ichki kuch sanaladi.

Qahramon

*Konflikt

xarakter

tugun

17. Formal maktab vakillari voqealarning hayotdagi yuz berish tartibini ... , asarda joylashtirilish tartibini ... deb ataganlar.

*syujet, fabula

fabula, syujet

syujet, syujet

syujet kompozitsiyasi, syujet

35. Fabula so'zi adabiyotshunoslikda qaysi ma'noda qo'llaniladi?

asar voqealarining hayotda yuz berish tartibi

syujet voqealarining asarda joylashtirilish tartibi

syujetga sinonim sifatida

ava s

18. Insonning go'zallik qonuniyatlari asosidagi ijodiy-ruhiy faoliyati mahsuli bo'lmish yangi mavjudlik ... deb ataladi.

san'at

*badiiy asar

badiiy muloqot

badiiy did

19. Adabiy badiiy asar qachon badiiyat hodisasiga aylanadi?

ijro paytida

*o`qish jarayonida

hech qachon

har vaqt

20. San'atkorning hayotdan olgan taassurotlariga xos muhim xususiyat

o`ta kuchlilik

*yashovchanlik

Hissiylik

betakrorlik

21. Badiiy ijodga turtki beruvchi omil va uning maqsadiga qaysi qatorda ko`rsatilgan?

badiiy niyat

niyat va ijro

*bo`shlanish zarurati

ideal

22. Quyidagi parchada qo`llangan badiiy tasvir vositasini aniqlang:

Tog` o`tirar vodiya tanho,

Oq sochlari qoplagan ko`ksin.

perifraz

*metafora

metonimiya

kinoya

23. Quyidagi parchada qo`llangan badiiy tasvir vositasini aniqlang:

Umr - qumsoat ham yarimlab qoldi,

ko`nglim to`lgani yo`q bilganlarimdan.

perifraz

metonimiya

sinekdoxa

*o`xshatish va antiteza

24. Quyidagi parchada qo`llangan badiiy tasvir vositasini aniqlang:

So`zlarni qayraylik,

obdon toblaylik,

idrok-la sovutib tag`in qayraylik.

perifraz

*metafora

metonimiya

kinoya

25. Quyidagi parchada qo`llangan badiiy tasvir vositasini aniqlang:

Amu guldiraydi mast tuyalarday...

metafora

*o`xshatish

Sinekdoxa

kinoya

26. Quyidagi parchada qo`llangan takror turini aniqlang:

Bir o`lkaki tuprog`ida oltin gullaydi,

Bir o`lkaki qishlarida shivirlar bahor.

*Anafora

epifora

sinkopa

- gradatsiya
27. Quyidagi parchada qoʻllangan badiiy vositalarni aniqlang.
Goʻyo dunyo goʻdak qalbidan nozik,
Goʻyo entiksang ham ketadi sinib
epifora
metafora
mubolagʻa
*b va s
28. Badiiy asardavrkoloritiniberishuchunishlatiluvchi leksik vositalarni koʻrsating.
istorizmlar
dialektizmlar
*rxaizmlar
a va s
29. Badiiy asardavrkoloritiniberishuchunishlatiluvchi leksik vositalarni koʻrsating.
argolar
tarixiy soʻzlar
dialektizmlar
*eskirgan soʻzlar
30. Badiiy asardajoy koloritiniberishuchunishlatiluvchi leksik vositalarni koʻrsating.
peyzaj
istorizmlar
*dialektizmlar
arxaizmlar
31. Yozuvchining obrazlarga boʻlgan munosabatidankelibchiquvchi obrazli, emotsional va umumlashma fikr..... deyiladi.
*Badiiy gʻoya
Badiiy falsafa
Leytmotiv
gʻoyaviy leytmotiv
32. Badiiy gʻoyani bir necha soʻzda ifodalash mumkinmi?
Juda qiyin, lekin mumkin
*Yoʻq
Baʼzi asarlardagina mumkin
Sheʼriy asarlarda mumkin, xolos
33. Asarning bosh ziddiyati(konflikti)ga oid boʻlgan va qayta-qayta takrorlanib turuvchi fikr?
*gʻoyaviyleytmotiv
Refren
Tendentsiozlik
Tarje'
34. Badiiy asarnibaholashda shaklni ustun qoʻyuvchilar nima deb ataladi?
Pozitivistlar
*Formalistlar
Futuristlar
Dekadentlar
35. Badiiy asarni baholashda shaklga koʻz yumib, faqat mazmundan kelib chiquvchilar kimlar?
Futuristlar
Sotsrealistlar
Rappchilar
*Vulgar sotsiologizm
36. Ijod jarayonda problema birlamchimi yoki mavzu?

Ikkisi tengdan paydo bo`ladi
 *Problema birlamchi
 Mavzu birlamchi
 g`oya birlamchi
 37.Ob'ektiv g`oya deganda nima tushuniladi?
 Asardan hamma uqadigan fikr
 Yozuvchio`tkazishgaintilgan fikr
 Asarda qo`yilgan problema
 *Asardagi voqea-hodisalar mohiyatidan kelib chiquvchi xulosa
 38.Yozuvchining u yoki bu voqeani tasvirlash orqali bevosita o`zi ifodalamoqchi bo`lgan
 g`oya ... deyiladi.
 Dunyoqarash
 Badiiy xulosa
 *Sub'ektiv g`oya
 Ob'ektiv g`oya
 39.Badiiy asar qismlarini yaxlit butunlikka bog`lab, badiiy mazmunni yuzaga
 chiqarishda muhim ahamiyat kasb etuvchi narsa?
 Syujet
 *Kompozitsiya
 Xarakter
 Obrazlar sistemasi
 40.Voqealar davriy jihatdan teskari tartibda joylashtirilgan syujet nomi:
 Xronikali
 Teskari ekspozitsiya
 *Retrospektiv syujet
 Avantiyur syujet
 41.Hayotiy syujet deyilganda nima tushuniladi?
 Hayotda yuz bergan voqealar tasvirlangan syujet
 *Hayotda yuz bermasa ham,yuz berishi mumkin bo`lgan voqealar tasvirlangan syujet
 Hujjatli syujet
 Bunaqa syujet yo`q
 42.50-yillar adabiyotshunosligida maydonga kelgan soxta nazariya?
 Sotsialistik realizm nazariyasi
 Optimistik tragediya
 *Konfliktsizlik nazariyasi
 Strukturalizm nazariyasi
 43.Psixologik konflikt deb nimaga aytiladi?
 Qahramon va muhit ziddiyati
 *Qahramon ruhiyatida kechuvchi ziddiyatlar
 Ruhiy kechinmalar
 Ruhiy tahlil
 44."Qutlug` qon" romani g`oyaviy mazmunini ifodalashda qanday konflikt yetakchi
 ahamiyatga ega?
 Qahramon va muhit ziddiyati
 Xarakterlaroziddiyatlar
 *Xarakterlar to`qnashuvi vositasida qo`yilgan ijtimoiy-siyosiy konflikt
 Sinfiy kurash
 45.Xronikali(xronologik) syujetning bosh xususiyati?
 Voqealarning hayotdayuzbergantartibio`zgaradi
 Voqealar orasida sabab-natija munosabati yotadi
 Voqealar biri-ikkinchisidan o`sib chiqadi
 *Voqealar orasida vaqt munosabati yotadi

46.Kontsentrik syujetning bosh xususiyati:
Voqealarning shiddatli rivojlanuvi
Voqealarning hayotda yuz berish tartibining saqlanishi
*Voqealar orasida sabab-natija munosabatining etakchiligi
Voqealarning hayotda yuz berish tartibining o'zgarishi
47.Asarning boshida berilgan ekspozitsiya qanday nomlanadi?
Yoyiq ekspozitsiya
*To'g'ri ekspozitsiya
Kechiktirilgan ekspozitsiya
Prolog
48.Syujetni biriktiruvchi komponentlar qaysilar?
Prolog,epilog
Tugun,kulminatsiya Ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji
*Tugun, voqea riv
oji, kulminatsiya
49.Badiiy adabiyotda g'oyaviy-badiiy jihatdan yangilik yaratish?
Ijod
Kashfiyot
*Novatorlik
Vorisiylik
50.Adabiyot dunyoni qay yo'sin o'zgartiradi?
bevosita o'zgartiradi
o'zgartirolmaydi
qisman o'zgartiradi
*insonni o'zgartirish orqali

**“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fanidan talabalar bilimni reyting
tizimi asosida baholash mezonlari**

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani bo'yicha reyting jadvallari, nazorat turi, shakli, soni hamda har bir nazoratga ajratilgan baho haqidagi ma'lumotlar fan bo'yicha birinchi mashg'ulotda talabalarga e'lon qilinadi.

Talabalarning bilim saviyasi, ko`nikma va malakalarini nazorat qilishning reyting tizimi asosida talabani fan bo'yicha o'zlashtirish darajasi baho orqali ifodalanadi.

“Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani bo'yicha talabalarning semestr davomida o'zlashtirish ko'rsatkichi baho tizimida baholanadi.

Talabani “Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichi quyidagi mezonlar asosida baholanadi

Baholash usullari	Yozma ishlar, og`zaki so`rovlar, ekspress testlar, prezentatsiyalar
Baholash mezonlari	5 baho “a’lo” • “Adabiyotshunoslik nazariyasi” faniga oid nazariy tushunchalarni to`la o'zlashtirish;</li> <li>• xulosa va qaror qabul qila olish;</li> <li>• ijodiy fikrlay olish;</li> <li>• mustaqil mushohada yurita bilish;</li> <li>• olgan bilimlarini amalda qo`llay olish ko`nikmalariga ega bo`lish; • mavzular mohiyatini to`la bilish va aytib bera olish; • “Adabiyotshunoslik nazariyasi” faniga oid atama va tushunchalarni izohlay olish;
	4 baho “yaxshi” • mustaqil mushohada yurita olish; • auditoriyada olgan bilimlarini amalda qo`llay ola bilish; • mavzular mohiyatini bilish, aytib berish; • “Adabiyotshunoslik nazariyasi” faniga oid atama va tushunchalarni izohlay olish;
	3 baho “qoniqarli” • auditoriyada olgan bilbmarini amalda qo`llay ola bilish; • mavzular mohiyatini bilish, aytib berish; • “Adabiyotshunoslik nazariyasi” faniga oid termin va tushunchalarni izohlay olish;
	2 baho “qoniqarsiz” • mavzular mohiyatini tushunib yetmaslik; • “Adabiyotshunoslik nazariyasi” fani bo'yicha aniq tasavvurga ega bo`lmaslik; • “Adabiyotshunoslik nazariyasi” faniga oid atama va tushunchalarni izohlay bilmaslik;

Talabalar OB dan to`playdigan baho mezonlari

№	Ko`rsatkichlar	OB ballari
----------	-----------------------	-------------------

		maks	O'zgarish oraligi
1	Darslarga qatnashganlik darajasi. Ma'ruza darslaridagi faolligi, konspekt daftarlarining yuritilishi va to'ligligi.	5	
2	Talabalarning mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida va sifatli bajarishi va o'zlashtirish.	4	
3	Kollokvium natijalari bo'yicha	3	

Yakuniy nazorat 7-semestrda “Yozma ish” shaklida o'tkazilishi belgilanadi va maksimal 5 ballik tizimda baholanadi.

Yakuniy nazoratda:

Yozma ish shaklida o'tkazish bo'yicha baholash mezonlari

Sinov 25 variantli usulda o'tkaziladi. Har bir variant 5 ta savoldan iborat. Har bir savolga javob baholanadi. Yozma ish bo'yicha umumiy o'zlashtirish ko'rsatkichini aniqlash uchun variantda berilgan savollarga yozilgan javobga baho qoyiladi.

Foydalaniladigan darsliklar va o'quv qo'llanmalar ro'yxati

Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalari

1. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - T.: O'qituvchi, 2005.
2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018.
3. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. - T.: Ўзбекистон, 2000.

4.Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник. - М.: «Высшая школа», 1999.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Abdulla Sher. Estetika. –Т.: “O'zbekiston”, 2014.
2. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Т.: Янги аср авлоди. 2004.
3. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. – Т.: “Mumtoz so'z”, 2013.
4. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. – Т.: Akademnashr, 2015.
5. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: «Зарқалам», 2006.
6. Каримов Б. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. – Т.: “Akademnashr”. 2014.
7. Норматов У. Ижод сеҳри. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.
8. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. – Т.: «Фан», 2006.
9. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т.: Шарқ, 2004.
10. Шарқ мумтоз поэтикаси (Ҳ.Болтабоев талқинида). – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2008.
11. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Т.: “Фан”, 2008.
12. “Ўзбек адабий танқиди”. Антология. – Т.: “Turon-Iqbol”, 2011.
13. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Т.: Шарқ, 1999
14. Адабиётшунослик назарияси. ЎУМ, ЎЗМУ, 2011. Ўзбек филологияси факультети кутубхонаси.
15. Жўракулов У. Ҳудудсиз жилва. – Т.: Фан, 2006.
16. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.: Ғ.Ғулом, 2015
17. Адабиёт назарияси.- 2 томлик.- Т.,1978, 1979
18. Иглтон Т. Теория литературы. Введение.- М.,2010
19. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати.- Т.:Фан,1979
20. Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати.- Т.: Академашр, 2010.